

Τὸ πρόβλημα ψυχῆς-σώματος στὸν Καρτέσιο

1. Εἰσαγωγή

Ο Καρτέσιος δὲν θέτει σῶμα καὶ ψυχὴ σὲ μιὰ σχέση παραλληλίας ἢ ἀντιστοιχίας, ἢ μιᾶς προδιατεταγμένης ἁρμονίας. Θεωρεῖ ὅτι ἡ σχέση τους εἶναι ἀσύμμετρον καὶ ὅτι οἱ φύσεις τους, ἂν καὶ διαφορετικὲς καὶ αὐτόνομες, ἐν τούτοις συναντῶνται χάρις στὸ ὅτι τὸ ἓνα μπορεῖ νὰ ἐπιδρᾷ στὸ ἄλλο.

Ἐὰν οἱ ιδιότητες τοῦ νοῦ ὑπάγονται ἢ ὄχι στὸ σύμπαν τῶν φυσικῶν φαινομένων εἶναι ἓνα ἀνοιχτὸ ζήτημα ἀκόμη¹, μὲ δεδομένο ὅτι τὸ κλασικὸ ἐρώτημα «πῶς ἢ ὕλη μπορεῖ νὰ σκέφτεται;» συνεχίζει νὰ προκαλεῖ διαμάχες². Ὁ Καρτέσιος στὸ σύστημά του ξεχωρίζει τὰ νοητικὰ φαινόμενα ἀπὸ τὰ φυσικά. Ταυτοχρόνως ξεχωρίζει καὶ τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴ φύση. Αὐτὴ ἡ κίνηση ποὺ ὁρίζει τὴς ἀπαρχὲς τῆς ἐποχῆς μας ὑποδηλώνει καὶ τὴν ἀλλαγὴ στὴ θέση τοῦ ἀνθρώπου: Ἀντὶ νὰ τοποθετεῖται αὐτὸς μέσα στὸν κόσμον ἢ στὸ κέντρο του ἐπιχειρεῖται ἡ ὑπαγωγή τοῦ κόσμου στὴ γνώση καὶ δύναμή του. Αὐτὸς ὁ νέος χωρισμὸς ὑπογραμμίζεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀπόρριψη τοῦ αἰτήματος τῆς ὁμοιότητας ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπον καὶ τὴ φύση³. Ἡ ἀλήθεια βρίσκεται πλέον στὴ διαφορὰ⁴. Καὶ ἓνα σοβαρὸ πρόβλημα ποὺ προκύπτει εἶναι πῶς ἢ νόηση, ἐνῶ διακρίνεται ἀπὸ τὴ φύση ὡς πρὸς τὴ γλώσσα καὶ τὰ μέσα ποὺ χρησιμοποιεῖ, μπορεῖ νὰ κατανοήσῃ καὶ νὰ ἐπηρεάσῃ αὐτὸ ποὺ εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ αὐτήν. Ἡ πρώτη βέβαια κίνηση τοῦ Καρτέσιου ἐπε-

δίωκε ή σκέψη νά κατανοήσει τόν ἴδιο της τόν ἑαυτό, νά βεβαιώ-
σει τήν ὑπαρξη, τή δύναμη καί τὰ ὅριά της. Για νά γνωρίσουμε
κάτι, πρῶτα πρέπει νά βεβαιωθοῦμε ὅτι μπορούμε. Ἡ ἐπιστήμη
στόν Καρτέσιο ἀντιμετωπίζεται πῶς ἔξήγησε ὄχι τόσο τοῦ
σύμπαντος ὅσο τῆς αἰσθητηριακῆς μας ἐμπειρίας⁵. Ὁ Καρτέσιος
συλλαμβάνει ὅτι ἡ ἐποχή του ἀναδύεται μέσω τῶν συγκρούσεων τοῦ
δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνα, διαμορφώνεται ὡς ἕνα σύστημα τὸ ὁποῖο
κατασκευάζεται ἀπὸ ἐμᾶς γιὰ μᾶς.

Ὁ ἀνθρώπινος ἐγκέφαλος ἀναδύεται ὡς ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου,
ἀφ' ἑνὸς μὲν ὡς ὁ τόπος στόν ὁποῖο διακρίνονται αἰσθητὰ καί νοη-
τά, μεριστὰ καί ἀμεριστὰ, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὡς ὁ τόπος ὅπου πρέπει νά
βρεθεῖ ἡ ἀναμεταξύ τους ἀναλογία καί σχέση. Τὸ πρόβλημα ψυχῆς-
σώματος, μὲ λίγα λόγια, εἶναι συναφές μὲ τὸ γνωσιοθεωρητικὸ ὅσο
καί ὄντολογικὸ πρόβλημα τῆς σχέσης αἰσθητοῦ-νοητοῦ, τῆς δυνα-
τότητας νά γνωρίσουμε τὸν κόσμο τῆς ἐμπειρίας, τὸν κόσμο τῆς
πολλαπλότητας, ἐνῶ ταυτοχρόνως τίθεται τὸ πρόβλημα τῆς δυνα-
τότητας νά ἐφαρμόσουν σὲ αὐτὸν τὸν κόσμο οἱ συλλήψεις τῆς νόη-
σης. Πῶς εἶναι κατασκευασμένη ἡ ψυχὴ, ὥστε νά θεωρηθεῖ ὅτι
ὑπάρχουν σὲ αὐτὴ οἱ ὅροι δυνατότητας τῆς γνώσης; Πάνω σὲ αὐτὸ
τὸ πρόβλημα ἐπιχειρεῖ νά δώσει τὴ δική του ἀπάντηση ὁ Καρτέσιος
χρησιμοποιώντας καί αὐτός, ὅπως ὁ Πλάτων, τὸν *εἰκότα μῦθον*,
ὅπως θὰ δοῦμε χαρακτηριστικὰ νά ἐμφανίζεται στὴν περίπτωση
τοῦ κωναρίου.

2. Για τὸν καρτεσιανὸ διῆσμὸ

Ἡ συνείδηση γιὰ τὸν Καρτέσιο δὲν μπορούσε νά ἐξηγηθεῖ μὲ ὄρους
μηχανικῆς. Γι' αὐτὸ καί διέκρινε τὸν νοῦ ἀπὸ τὸ σῶμα. Πρῶτον, ὁ
Καρτέσιος σκέφτηκε ὅτι θὰ μπορούσε νά ὀρίσει ὅτι ὁ ἴδιος ἦταν
οὐσιαστικὰ μιὰ σκεπτόμενη ὑπαρξη καί τίποτε ἄλλο. Καί, δεύτερον,
δὲν μπορούσε νά φανταστεῖ πῶς ἕνα καθαρὰ φυσικὸ σύστημα θὰ
μπορούσε ποτὲ νά χρησιμοποιεῖ τὴ γλῶσσα κατὰ ἕναν συναφὴ γιὰ
τίς περιστάσεις τρόπο, ἢ νά ἀσχολεῖται μὲ τὰ μαθηματικά⁶.

Ἐνῶ ὁ ἀνθρώπος σκέπτεται καί κινεῖται ταυτοχρόνως, ἡ σκέ-
ψη θεωρεῖται ὅτι εἶναι μιὰ ξεχωριστὴ ὑπόσταση καί τὸ κινούμενο

σῶμα μιὰ ἄλλη. Ἡ ἐνέργεια τῆς ψυχῆς εἶναι ταυτοχρόνως πάθος τοῦ σώματος καὶ τὸ πάθος τῆς ψυχῆς εἶναι ταυτοχρόνως ἐνέργεια τοῦ σώματος, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ Σπινόζα (Spinoza), ποὺ ἀποτελεῖ κριτικὴ τῆς καρτεσιανῆς⁷. Τὸ σῶμα ὑπάγεται στὸν κόσμο τῆς ἔκτασης καὶ τῆς μηχανικῆς κίνησης⁸ ἐνῶ ἡ ψυχὴ σὲ ἐκεῖνον τοῦ σκέπτεσθαι ποὺ διακρίνεται γιὰ διαφορετικὲς ιδιότητες καὶ νόμους ἀπὸ τὸν προηγούμενο. Γιὰ τὴν καρτεσιανὴ σκέψη κατ' ἀρχὰς διακρίνεται ἓνας ποσοτικὸς κόσμος τῆς κίνησης, τῶν ποικίλων φυσικῶν μεγεθῶν καὶ σχημάτων, ποὺ προσεγγίζεται ἐμπειρικά, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ κόσμος τῶν ἐννοιῶν, τῆς σκέψης, τῆς θέλησης, τῆς φαντασίας, ποὺ εἶναι «προσεγγίσιμος κατὰ ἓναν προνομιακὸ τρόπο». Ἡ πρόσβαση στὸ σκέπτεσθαι κρίνεται ὡς προνομιακὴ μὲ δεδομένο ὅτι, ἐφ' ὅσον «ἐγὼ σκέπτομαι», ἐφ' ὅσον δηλαδὴ τὸ πρῶτο πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο εἶμαι βέβαιος εἶναι ὅτι σκέπτομαι, μπορῶ νὰ ἔχω μεγαλύτερη δυνατότητα πρόσβασης σὲ αὐτὴ μου τὴν ιδιότητα, κατ' ἐπέκταση στὸν κόσμο τῶν νοητικῶν φαινομένων. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ξεχωρίζουν ὑποστάσεις μὲ «ἀναμφίβολα» χαρακτηριστικά, οἱ σκεπτόμενες συνειδητὰ ὑποστάσεις, ἀπὸ τὴν ἄλλη διακρίνονται ὑποστάσεις μὲ «ἀμφίβολα» χαρακτηριστικά, οἱ ἐκτεινόμενες στὸν χῶρο⁹. Συνοπτικά, μὲ τὸν Καρτέσιο τίθενται ὀρισμένα ὅρια ποὺ δὲν μποροῦν νὰ ἐκτιμηθοῦν ὡς περιορισμοὶ γιὰ τὴ γνώση, ἀντιθέτως μάλιστα, κυρίως ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε προτάσεις τὶς ὁποῖες δὲν καταλαβαίνουμε, ποὺ δὲν ἔχουν δηλαδὴ διαύγεια, σαφήνεια καὶ διακριτότητα.

3. Ἡ διάκριση τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ σῶμα

Γιὰ νὰ γνωρίσουμε ἓνα ἀντικείμενο πρέπει πρῶτα νὰ εἴμαστε βέβαιοι ὅτι μποροῦμε. Τὸ πρόβλημα τῆς γνώσης ἔχει δύο ἀγνώστους. Ὁ Καρτέσιος προσανατολίζεται πρῶτα στὴ γνώση τοῦ πρώτου. Ἡ διακριτότητα τῆς ψυχῆς ὀδηγεῖ κατὰ τὸν Καρτέσιο σὲ μιὰ καθαρὴ ἰδέα τῆς νοητικῆς φύσης ἐν γένει. Γιὰ τὸν Καρτέσιο, ἡ ψυχὴ ἢ πνεῦμα (*l'esprit ou l'âme*)¹⁰ εἶναι ξεχωριστὴ ὑπόσταση ἀπὸ τὴ σωματικὴ ἂν καὶ ἀνήκουν καὶ οἱ δύο στὴν ἴδια κατηγορία τῆς ὑπόστασης. Τὸ σκεπτόμενο πράγμα «εἶναι πραγματικὰ διακριτὸ καὶ μπο-

ρεῖ νὰ ὑπάρχει χωρὶς τὸ σῶμα» (AT VII, 78). Τί περιλαμβάνει αὐτὸ τὸ σκεπτόμενο πράγμα, δηλαδή ἡ ψυχὴ; «Διὰ τοῦ ὀνόματος ἰδέα ἐννοῶ αὐτὴ τὴ μορφή κάθε σκέψης μας μέσω ἄμεσης ἀντίληψης τέτοιας λογῆς, ποὺ ἐμεῖς εἴμαστε γνῶστες γιὰ αὐτὲς τὶς ἴδιες τὶς σκέψεις» (Μεταφυσικοὶ στοχασμοί, AT IX, 124) (11). Οἱ σκέψεις¹² περιλαμβάνουν τὶς λειτουργίες τῆς θέλησης, τῆς νόησης, τῆς φαντασίας καὶ ὄλων τῶν αἰσθήσεων, ἀλλὰ καὶ τὶς σκέψεις ἐπ' αὐτῶν, δηλαδή τὴ συνείδηση ποὺ ἀποκτῶ γιὰ τὴ θέληση, τὶς εἰκόνες, τὶς ἀντιλήψεις μου. Ἐς σημειωθεῖ ὅτι, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν κλασικὴ διάκριση στὴν ἱστορία τῆς σκέψης ἀνάμεσα στὴν αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη καὶ τὴν ἐννοιακὴ γνώση, γιὰ τὴν καρτεσιανὴ σκέψη οἱ αἰσθητηριακὲς ἀντιλήψεις ὑπάγονται καὶ αὐτὲς στὶς πνευματικὲς¹³.

Τὸ σκεπτόμενο πράγμα μπορεῖ νὰ ὑπάρχει καὶ χωρὶς τὸ σῶμα. Ἡ ὑπόσταση ὑφίσταται μὲν ὄντολογικά¹⁴, εἶναι ὅμως καὶ «αἰτία αὐτῶν ποὺ ἀντιλαμβανόμαστε»¹⁵ καὶ τὴν κατανοοῦμε διὰ τῶν κατηγορημάτων της. Τὸ κατηγορούμενο ἐκδηλώνει τὴ φύση τῆς ὑπόστασης, δὲν ἔχουμε δηλαδή ἓνα κρυμμένο substratum¹⁶. Ὁ Καρτέσιος, μὲ ἄλλα λόγια, ἐπιχειρεῖ νὰ ξεχωρίσει δύο καταστάσεις· ἄλλο, ἐπὶ παραδείγματι, εἶναι νὰ σκέφτομαι ὅτι γράφω καὶ ἄλλο ὅταν παίρνω τὸ μολύβι καὶ γράφω. Διαφορετικὰ ἐκφράζεται καὶ ἐλέγχεται ἢ μιὰ κατάσταση, μὲ ἄλλους τρόπους ἢ ἄλλη. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη, ἄλλο εἶναι νὰ ὑπάρχω καὶ ἄλλο ὅταν σκέφτομαι ὅτι ὑπάρχω. Καθὼς ὅμως τὸ σκέφτομαι, συγχρόνως ὑπάρχω. Ὅμως γιὰ τὴ βεβαιότητα τῆς ταυτόχρονης συνύπαρξης συνείδησης καὶ ὑπαρξης ὁ Καρτέσιος εἶναι μᾶλλον ἀπαισιόδοξος: «Δὲν μοῦ φαίνεται ὅτι τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα εἶναι ἰκανὸ νὰ ἀντιληφθεῖ εὐκρινῶς καὶ ταυτοχρόνως τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴν ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα καὶ τὴν ἔνωσή τους· ἐπειδὴ πρέπει νὰ τὰ συλλάβουμε ὡς ἓνα πράγμα καὶ ἐπίσης νὰ τὰ ἀντιλαμβανόμαστε ὡς δύο, κάτι ποὺ εἶναι ἄτοπο» (Ἐπιστολὴ πρὸς Ἐλισάβετ [Elisabeth], 28-6-1643).

Ἐφ' ὅσον ὅμως ὁ Καρτέσιος ὑποστασιοποιεῖ τόσο τὴν ψυχὴ ὅσο καὶ τὸ σῶμα, καὶ ἔχουμε ὄντολογικὸ διῆισμό, προκύπτει μιὰ σειρά ἐρωτημάτων ὅπως: Εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχουν δύο ξεχωριστὲς ὑποστάσεις, αὐτόνομες καὶ πλήρεις, καὶ ταυτοχρόνως νὰ εἶναι ἐνωμένες; Ἐὰν εἶναι ἐνωμένες πῶς δὲν μεταδίδει ἢ μιὰ τὶς ἰδιότητες της στὴν ἄλλη; Πῶς τελικὰ αὐτὴ ἡ ἔνωση νὰ μὴ συνεπάγεται μιὰ

σύνθεση στην οποία δέν διατηροῦνται σταθερὰ καὶ ξεχωριστὰ τὰ γνωρίσματα καθεμιᾶς; Πῶς αὐτὴ ἢ σύνθεση δέν ἀνατρέπει τὸ οἰκοδόμημα τῶν διακριτῶν ὑποστάσεων; Καὶ ἐὰν καθεμιᾶ ἔχει διαφορετικὲς ιδιότητες καὶ νόμους ἀπὸ τὴν ἄλλη, πῶς δέν παραβιάζει ἢ μιὰ τὶς ιδιότητες καὶ τοὺς νόμους τῆς ἄλλης κατὰ τὴν ἀλληλεπίδρασή τους; Πῶς ἐπίσης τὸ σῶμα, ποὺ εἶναι ἀντικείμενο τοῦ πνεύματος, μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ αἰτία ἐπηρεασμοῦ τῆς ψυχῆς; Πρόκειται γιὰ μιὰ σειρὰ προβλημάτων πού, γιὰ νὰ προσεγγισθοῦν, χρειάζεται πάνω ἀπ' ὅλα νὰ διευκρινισθεῖ τὸ ἐποπτικὸ σημεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐξετάζεται ἢ ἔνωση ψυχῆς καὶ σώματος ἀπὸ τὸν Καρτέσιο. Βλέπει τὴν ἔνωση ἀπὸ τὴν μεριὰ τοῦ cogito, ὡς γνωσιοθεωρητικὸ πρόβλημα ἢ ὡς ὄντολογικόν, τὸν ἐνδιαφέρει ὁ ὀργανιστικὸς τοῦ μηχανισμὸς ἢ πρόκειται γιὰ ἓνα μεταφυσικῆς καὶ ἠθικοπρακτικῆς τάξεως πρόβλημα; Ὁ Καρτέσιος εἶχε πολλὲς δυσκολίες νὰ προσδιορίσει τὴ θέση του, ὅπως ἐξ ἄλλου φαίνεται ἀπὸ τὶς ἐπιφυλακτικὲς τοῦ ἐκφράσεις στὰ ἔργα του καὶ πολὺ καθαρὰ στὴν ἀλληλογραφία του. Ἡ στάση τοῦ φιλοσόφου μας προσδιορίζεται, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ τοῦ cogito, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀπὸ τὴ φυσικὴ τῶν σωμάτων. Ἀλλὰ καὶ στὴ φυσικὴ εἶναι ἐμφανὴς ἡ τομὴ πού ἐπέφερε ἡ ἱστορία τοῦ cogito ὅπως, ἐπὶ παραδείγματι, στὴν πασίγνωστη ἐπιστολὴ πρὸς τὴν Ἐλισάβετ, στίς 28 Ἰουνίου 1643, ὅπου ἀναφέρει ὅτι δέν ἀποδίδει τὶς ιδιότητες τῶν σωμάτων, ὅπως τὴ βαρῦτητα, στὰ σώματα τὰ ἴδια ἀλλὰ στὴ σκέψη μας ὡς τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο βλέπει ἓνα ἀντικείμενο.

Ἐνα ἐπίμαχο ζήτημα τῆς διάκρισης ψυχῆς καὶ σώματος εἶναι ἡ θέση τοῦ Καρτέσιου γιὰ τὸν ἀσώματο νοῦ, ποὺ εἶχε ἐγείρει τὶς ἐνστάσεις τῶν σχολαστικῶν καὶ τοῦ γνωστοῦ ἐπιστολογράφου πατέρα Μερσέν (Mersenne)¹⁷. Καθαρὲς καὶ ἀσώματες θεωρεῖ ὅμως ὁ Καρτέσιος τὴ νόηση (intellect) καὶ τὴ θέληση, ὄχι τὴν αἴσθηση καὶ τὴ φαντασία. Αὐτὲς οἱ τελευταῖες συνιστοῦν «εἰδικούς» τρόπους τοῦ σκέπτεσθαι πού ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἔνωση τῆς ψυχῆς μὲ τὸ σῶμα (speciales modi cogitandi· βος Στοχασμός). Ὑπάρχουν δηλαδὴ ιδέες τὶς ὁποῖες συλλαμβάνει ἡ ψυχὴ ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν αἰσθητὴ πραγματικότητα τῶν ἐπιμέρους σωμάτων, ὅπως μποροῦν νὰ νοηθοῦν οἱ ἀφηρημένες καὶ γενικὲς ἔννοιες τῶν μαθηματικῶν¹⁸.

Ὅ,τι ὅμως διακρίνει τὴ σκέψη βασίζεται στὴ δύναμή της νὰ

σχηματίζει έννοιες και να τις εκφράζει με τη γλώσσα (AT VI, 57: composer un discours pour faire entendre les pensées). Μια μηχανή, αντίθετως, λειτουργεί στο επίπεδο έρέθισμα-άντιδραση. Το πρόβλημα για τον Καρτέσιο είναι αν μπορεί να διαπιστωθεί ότι τα φυσικά μας όργανα μπορούν να ανταποκριθούν σε όλα τα ένδεχόμενα της σύνθετης ζωής. Από τις παρατηρήσεις του στο ανθρώπινο σώμα δυσκολευόταν να διακρίνει κάτι περισσότερο από μηχανικές κινήσεις έλξης και απώθησης τις όποιες μπορεί να διακρίνει κανείς στον μακρόκοσμο. Έτσι διαπίστωνε: «Όταν εξετάζω τη φύση του σώματος δεν βρίσκω σε αυτό κάτι συγκεκριμένο που να προδίδει σκέψη» (AT VI, 227). Ο Καρτέσιος, αν και άνοικτος σε έξηγήσεις δια μηχανισμών που λειτουργούν σε μικροεπίπεδο, αν και δεκτικός στο άνοιγμα των όριων της σύγχρονης του φυσικής, εν τούτοις, επειδή δεν έπαρκοῦσαν οί φυσικές έξηγήσεις, αντιστεκόταν στην προοπτική ή ψυχή, κατ' επέκταση και ή ήθική, να υπαχθούν σε μηχανιστικό τύπου έξηγήσεις. «Η ψυχή μου είναι έντελῶς και πραγματικά διακριτή από το σώμα μου» (Μεταφυσικοί στοχασμοί, ς', AT IX, 62).

Η σχέση σώματος και ψυχής έννοείται ως άσυμμετρική, όπως υπονοείται και στη μεταφορά του χειροτέχνη για την ψυχή: Το σώμα είναι το εργαλείο της ψυχής και εάν είναι κακό δεν μπορεί να έπιτελέσει καλά τις υπηρεσίες της όπως ακριβῶς «ένας χειροτέχνης δεν εργάζεται καλά όσες φορές χρησιμοποιεί ένα κακό εργαλείο» (A II, 795). Ακόμη και όταν ο Καρτέσιος υποστηρίζει την ένωση της ψυχής με το σώμα διαφαίνεται ο διακριτικός ρόλος της ψυχής: «Το σώμα μας, ως ανθρώπινο σώμα, παραμένει πάντα το ίδιο αριθμῶ όσο είναι ένωμένο με την ίδια ψυχή. Και επίσης, κατ' αυτή την έννοια, είναι άδιαίρετο: Διότι εάν κόψουμε το χέρι ή το πόδι ενός ανθρώπου σκεφτόμαστε βέβαια ότι το σώμα του διαιρέθηκε, παίρνοντας υπ' όψη μας τη φυσική σημασία του σώματος, αλλά όχι την ψυχοφυσική του σημασία, και δεν σκεφτόμαστε ότι όποιος έχει ένα χέρι ή ένα πόδι κομμένο είναι λιγότερο άνθρωπος από κάποιον άλλο» (έπιστολή προς Μελάν [Mesland], 9-2-1645). Η ψυχή συνδεδεμένη με το σώμα δίδει –στο ίδιο και στη σύνθεση– μιὰ ιδιότητα που δεν κατέχει ως καθαρή *res extensa*, εκείνη που αποσκοπεῖ στην επιδίωση, την δική της και του συνόλου. Ο Καρτέσιος

ἔδῶ φαίνεται πεπεισμένος γιὰ τὴν ἔνωση ψυχῆς καὶ σώματος, ἀμερίστου καὶ μεριστῆς οὐσίας, ἐν τούτοις μένει ἀσαφῆς ὁ μηχανισμὸς μέσω τοῦ ὁποίου πραγματοποιεῖται¹⁹, ὅπως δείχνει καὶ ἡ ὑπόθεσή του γιὰ τὸν κωνοειδῆ ἀδένα καὶ ἡ προσφυγή του στὴ φιλαλήθεια καὶ καλοσύνη τοῦ Θεοῦ, στὴν πραγματικότητα τῆς «καλῆς φύσης», ἂν καὶ δίδονται ὀρισμένες προϋποθέσεις καὶ κατευθύνσεις, ὅπως θὰ δοῦμε, γιὰ τὴν προσέγγιση τοῦ προβλήματος. Ἡ διάκριση τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν ὄντοτήτων²⁰ μπορεῖ ὡς ἓνα βαθμὸ νὰ ὑποστηρίχθηκε ἐπειδὴ ἡ μηχανιστικὴ μακροφυσικὴ τῆς ἐποχῆς ἔβλεπε κατὰ ἓναν ἀτελῆ τρόπο τὰ σώματα ὡς μὴ προικισμένα μὲ τὴν ἰκανότητα ποὺ θὰ χαρακτηριζόταν ὡς ἔλλογη²¹, ἀλλὰ καὶ σήμερα ἀκόμη τὰ περιεχόμενα τῶν σκέψεων καὶ τῶν πεποιθήσεών μας δὲν μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν σὲ φυσικὲς λειτουργίες. Ὅταν, ἐπὶ παραδείγματι, βλέπουμε ἓνα χρῶμα ἢ μυρίζουμε ἓνα τριαντάφυλλο, ἓνας φυσικὸς ἢ ἓνας χημικὸς μπορεῖ νὰ διατυπώσῃ κάθε τι σὲ σχέση μὲ τὴ μοριακὴ δομὴ τοῦ ρόδου ἢ τοῦ ἀνθρώπινου ἐγκεφάλου²², ἀλλὰ αὐτὴ ἡ γνώση δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἀποδώσῃ ἢ νὰ προβλέψῃ τὰ περιεχόμενα τῶν κρίσεων ἑνὸς ὑποκειμένου καθὼς δοκιμάζει ὀρισμένες ἐμπειρίες.

Ἡ ἀσύμμετρικὴ σχέση σώματος καὶ ψυχῆς ποὺ συναντᾶμε στὸν Καρτέσιο γεννᾶ ἀρκετὰ ἐρωτήματα ποὺ καθιστοῦν ἀμφίβολη τὴν ὑποστήριξη μιᾶς θεωρίας «ἀντιστοιχίας» μεταξὺ σώματος καὶ ψυχῆς, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ θεωρίας καὶ πράξης. Ἀνάμεσα στὸ πραγματικὸ ἀντικείμενο, ἀφ' ἑνός, καὶ τὶς ἀντιλήψεις καὶ τὰ πάθη τῆς ψυχῆς, ἀφ' ἑτέρου, ὑπάρχει συνήθως ἀπόκλιση. Ἀνατρέχοντας στὸν ἕκτο Στοχασμὸ ὅπου ὁ Καρτέσιος ἀναφέρεται στὰ διάφορα αἰσθήματα τοῦ πόνου, τῆς θερμότητος κ.λπ. ἀντιλαμβανόμεστε ὅτι ὄχι μόνον ἡ μορφή ἀλλὰ καὶ τὸ ἀντικείμενο ὑπάρχει στὴν ψυχὴ κατὰ τὸν τρόπο τῆς, πράγμα ποὺ ἐγείρει τὶς σχετικὲς ἀμφιβολίες γιὰ τὸ ἂν αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο ἀνταποκρίνεται ὄντως στὸ πραγματικὸ ἀντικείμενο. «Ἐάν καὶ ἓνα ἀστὲρι δὲν κάνει μεγαλύτερη ἐντύπωση στὸ μάτι μου ἀπὸ ὅ,τι ἡ φωτιὰ ἑνὸς μικροῦ κεραιοῦ, δὲν ὑπάρχει ἐν τούτοις μέσα μου καμιὰ πραγματικὴ ἢ φυσικὴ ἰκανότητα ποὺ νὰ μὲ κάνει νὰ πιστέψω ὅτι αὐτὸ δὲν εἶναι πιὸ μεγάλο ἀπὸ τὴ φλόγα ἑνὸς κεραιοῦ» (AT IX, 65). Ὅμως ἐνῶ «ἡ φύση μοῦ μαθαίνει νὰ ἀποφεύγω τὰ πράγματα ποὺ προκαλοῦν μέσα μου τὸ αἶσθημα τοῦ πόνου

καὶ μὲ κατευθύνει πρὸς ἐκεῖνα ποῦ μοῦ μεταδίδουν κάποιο αἶσθημα εὐχαρίστησης» (ὄ.π.), ἐν τούτοις «πλανῶμαι ἀπὸ τῆ φύση μου ὅπως, γιὰ παράδειγμα, ἢ εὐχάριστη γεύση κάποιου κρέατος στὸ ὁποῖο θὰ ἔχουν βάλει δηλητήριο μπορεῖ νὰ μὲ προσελκύσει καὶ νὰ πάρω αὐτὸ τὸ δηλητήριο, κι ἔτσι νὰ γελαστῶ» (ΑΤ ΙΧ, 66). Συμβαίνει ἐπίσης, ὅπως ἀναφέρει στὴ συνέχεια, οἱ ἄρρωστοι νὰ ἔχουν τὴν ἐπιθυμία νὰ φᾶνε καὶ νὰ πιοῦν, κάτι ποῦ θὰ τοὺς βλάψει. «Ὅταν κάποιος ἔχει ὑδρωπικία ὑποφέρει ἀπὸ ξηρότητα τοῦ λάρυγγα καὶ συνήθως μεταδίδεται στὸν ἐγκέφαλο τὸ αἶσθημα τῆς δίψας· καθὼς παρακινεῖται νὰ πιεῖ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ξηρότητα βλάπτει περισσότερο τὸν ἑαυτό του (ΑΤ ΙΧ, 68). Μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε τὴν ἀντινομία ἀνάμεσα στὴ φύση ποῦ μᾶς μαθαίνει νὰ ἀποφεύγουμε ὅ,τι προκαλεῖ πόνο καὶ τὴ φύση ποῦ μᾶς παραπλανᾷ. Ἐπίσης τὴν ἀντινομία ἀνάμεσα στὸ πεπερασμένο τῆς φύσης καὶ τῆς περιορισμένης γνώσης μας καὶ τὴν ἄπειρη αἰτία, τὴν καλοσύνη τοῦ Θεοῦ (ΑΤ ΙΧ, 67), τὴν ἐγγύηση γιὰ τὴν βεβαιότητα τῆς γνώσης μας. Βλέπουμε ἀκόμη ὅτι ἡ αἴσθησις δὲν ἀνταποκρίνεται στὸ ἀγαθὸ ἢ ὠφέλιμο γιὰ τὴ φύση μας. Ὅτι τὸ εὐχάριστο δὲν ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ καλὸ καὶ χρήσιμο. Ὁ Καρτέσιος ἀφήνει ὅμως ἓνα παράθυρο ἀνοιχτό· ἡ ἀντίληψη ἢ ἡ αἴσθησις τοῦ σώματος εἶναι μὲν μιὰ ξεχωριστὴ ἰκανότητα ποῦ δείχνει τὴ δύναμη τῆς ψυχῆς νὰ αἰσθάνεται καὶ τοποθετεῖται στὴ μικτὴ περιοχὴ τῆς ἔνωσής της μὲ τὸ σῶμα, ἀλλὰ ἀνήκει καὶ αὐτὴ στὴν ψυχὴ ὅπως καὶ ἡ νόησις καὶ ἡ ἐσωτερικὴ συγκίνηση ποῦ διεγείρεται στὴν ψυχὴ ἀπὸ τὶς κρίσεις της γιὰ ὅ,τι εἶναι καλὸ ἢ κακὸ γιὰ αὐτὴν (*Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρο 79). Στὸν ἴδιο Στοχασμὸ ὁ Καρτέσιος χρησιμοποιεῖ τὸ παράδειγμα ἑνὸς ρολογιοῦ ποῦ δὲν δείχνει σωστὰ τὴν ὥρα ἐφ' ὅσον δὲν ἐκπληρώνει πλήρως τὴν πρόθεση τοῦ κατασκευαστῆ του, τὸ ὁποῖο καὶ συνδέει μὲ τὴν περίπτωσι τοῦ ἀνθρώπου ποῦ πάσχει ἀπὸ ὑδρωπικία καὶ πίνει διαρκῶς νερὸ χωρὶς νὰ ὠφελεῖ τὴν ὑγεία του (ΑΤ ΙΧ, 67). Τὸ σῶμα, κατὰ τὸν Καρτέσιο, εἶναι σὰν μιὰ μηχανὴ καμωμένη ἀπὸ κόκκαλα, νεῦρα, μῦς, φλέβες, αἷμα καὶ σάρκα, ἔχει τὴ δική του αὐτόνομη λειτουργία ποῦ βασίζεται στὴν ἀλληλεπίδραση τῶν ὀργάνων του, στὴ μηχανικὴ σχέση δράσης-ἀντίδρασης. Καὶ ὅταν πάθει κάτι δὲν θὰ μπορέσει μέσω αὐτοῦ τοῦ μηχανισμοῦ νὰ τὸ ξεπεράσει. Ὁ Λόγος μπορεῖ νὰ ἐπικρατήσῃ καὶ νὰ ὑπερβεῖ ὁ παθῶν τὸ πάθος του, ἐπειδὴ ἢ

ψυχή μπορεί να πληροφορηθεί για τὸ σῶμα ἐνῶ εἶναι κάτι ξεχωριστὸ ἀπὸ αὐτό. Ἡ ἀπόκλιση ἀνάμεσα στὸ πάθος τοῦ σώματος καὶ τὶς ἀντιλήψεις τῆς ψυχῆς ἀποτελεῖ ὄρο ἐλευθερίας, ὄρο μὲ τὸν ὁποῖο ἡ ψυχή μπορεί νὰ μὴν ὑφίσταται τὸ ἴδιο πάθος μὲ τὸ σῶμα καὶ νὰ ἐπενεργεῖ σὲ αὐτὸ κινώντας το πρὸς μιὰ διαφορετικὴ κατεύθυνση. Ἐπὶ παραδείγματι, μπορεί ὅταν πεινάμε ἡ ψυχή νὰ μὴ δώσει τὴν ἐντολὴ νὰ λάβουμε τροφή, εἴτε ἐπειδὴ θεωροῦμε ὅτι εἶναι δηλητηριασμένη (βλ. Ἐπιστολὴ πρὸς Hyperaspistes, Αὐγ. 1641) εἴτε ἐπειδὴ κάποιος κάνει ἀπεργία πείνας γιὰ λόγους διαμαρτυρίας. Αὐτὴ ἡ ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στὰ πάθη, ἢ μὴ ἀνταπόκριση τῆς ψυχῆς στὸ κάλεσμα τοῦ σώματος μπορεί νὰ θεωρηθεῖ ὅτι συνιστᾷ τὸν ὄρο ἀποκατάστασης καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ σώματος, ὥστε νὰ ὑπάρξει ὡς ἐὰν εἶχε τὴν ἔλλογη ψυχή μέσα του. Ὁ Λόγος ὅμως μένει ἐξωτερικὸς πρὸς τὸ σῶμα, μὲ ἀποτέλεσμα ἢ ἀμφιβολία νὰ παραμείνει ὑπ' αὐτὴ τὴν ὀπτική. Ὁ Καρτέσιος ὅμως ἔχει ἐπίγνωση τοῦ «ὡς ἐὰν» καὶ τοῦτο δίδει μεγαλύτερη δύναμη στὸν κριτικισμό του²³.

4. Τὸ κωνάριο ἢ τὸ πορῶδες κάτοπτρον

Ὁ κωνοειδῆς ἀδένας ὑποστηρίζει ἓνα ἐπιχείρημα γιὰ τὴ σύνδεση τῆς «ψυχῆς μὲ ὀλόκληρο τὸ σῶμα» (*Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρο 31) ποὺ βασίζεται στὴ φυσιολογία²⁴. Πρόκειται γιὰ μιὰ διατύπωση τοῦ *sensorium commune*, τοῦ κέντρου τῶν αἰσθήσεων, κατὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνα. Γιὰ τὸν Καρτέσιο, ἔδρα τοῦ *sens commun* καὶ τῆς ψυχῆς ἦταν τὸ κωνάριο, ἓνας μικρὸς ἀδένας ποὺ μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στὴν ψυχή καὶ τὰ «ζωικὰ πνεύματα» τῶν ὁποίων ἡ φύση εἶναι ὑλική. Ὁ ρόλος τῶν ζωικῶν πνευμάτων εἶναι καθαρὰ μηχανικὸς· πρόκειται γιὰ τὰ «ζωηρότερα καὶ λεπτότερα μόρια τοῦ αἵματος τὰ ὁποῖα ἀραιώθηκαν στὴν καρδιά ἐξ αἰτίας τῆς θερμότητος» (ὅ.π., ἄρθρο 10) καὶ συρρέουν ἀπὸ κάθε σημεῖο τοῦ σώματος στὶς κοιλότητες τοῦ ἐγκεφάλου, ἀπὸ ἐκεῖ πηγαίνουν μέσα στὰ νεῦρα, στοὺς μυῶνες, καὶ δίδουν κίνηση σὲ ὅλα τὰ μέλη.

Τὸ κωνάριο περιγράφεται ὡς εὐκίνητος ἀδένας ὁ ὁποῖος συντίθεται ἀπὸ ἓνα πολὺ μαλακὸ ὑλικό²⁵ καὶ συνιστᾷ ἐκεῖνο «τὸ σημεῖο τοῦ ἐγκεφάλου στὸ ὁποῖο ἡ ψυχή ἀσκεῖ ὅλες τὶς θεμελιώδεις ἐνέρ-

γειές της»²⁶. Διαθέτει μιὰ κυρτή ἐπιφάνεια, ὅπως ἓνας καθρέπτης, ἐφ' ὅσον ἀναπαράγονται ἀνακλαστικά ἀποτελέσματα. Αὐτὸ τὸ ἐκτεινόμενο πρᾶγμα εἶναι εὐαίσθητο καὶ εὐάγωγο στὴν πιὸ λεπτὴ κίνηση καὶ «γιά τὴν ψυχὴ συμπίπτει μὲ τὴν ἀντίληψη ποὺ ἔχει γιὰ τὴν αἰώρηση τοῦ ἀδένα»²⁷. Ὁ ἀδένας Η, ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ ὁ Καρτέσιος στὸ *L'Homme* (*Ὁ Ἄνθρωπος*), εἶναι ἓνα πορῶδες κάτοπτρον. «Τὰ γεωμετρικὰ σημεῖα ποὺ σημειώνονται στὴν ἐπιφάνειά του, σὰν στιγμογραφία, εἶναι μὲ τὴ σειρά τους ἐξαιρετικὰ λεπτοὶ πόροι, αὐτοὶ ποὺ θὰ ἔκανε μιὰ βελόνη σ' ἓνα ὕφασμα»²⁸. Ὁ ἀδένας «ἐλκεται»²⁹ καὶ κινεῖται σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων. Οἱ εἰκόνες τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων ποὺ ἀναπαράγονται μέσω τῶν ὀπτικῶν νεύρων στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐγκεφάλου, μὲ τὴ μεσολάβηση τῶν πνευμάτων, ἀνακλῶνται στὸν μικρὸ ἀδένα (*Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἀρθρο 35). Ὡς εὐαίσθητο ὄργανο ἐπιτρέπει στὴν ψυχὴ νὰ αἰσθανθεῖ, νὰ σχηματίσει ἢ νὰ ἐνώσει χάρις σ' αὐτὸν τὶς εἰκόνες: Ὑπὸ αὐτὴ τὴν ἰδιότητα εἶναι ὁ τόπος τοῦ *sens commun*³⁰.

Ὁ Καρτέσιος δὲν ἀποποιήθηκε ποτὲ αὐτὴ τὴ θεωρία τοῦ κωναρίου μέχρι τέλους, παρ' ὅλο ποὺ ὡς ἔμπειρος ἀνατόμος βρέθηκε ἀπέναντι σὲ ἐμπειρικὲς διαψεύσεις τῆς θεωρίας του καὶ πρέπει νὰ εἶχε ὑπ' ὄψη του τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ τὴν ἀμφισβητοῦσαν³¹.

Χαρακτηριστικά, σὲ μιὰ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Μερσέν (1.4.1640) ἀναφέρει ὅτι τρία χρόνια πρὶν, ὅταν εἶχε βρεθεῖ στὴ νέκροψία μιᾶς γυναίκας, ἔψαξε ὁ ἴδιος νὰ βρεῖ τὸν ἀδένα ἀλλὰ στάθηκε ἀδύνατο νὰ τὸν ἀναγνωρίσει. Ὁ ἡλικιωμένος καθηγητὴς ἀνατομίας ποὺ ἐκτελοῦσε τὴν αὐτοψία τὸν διαβεβαίωσε ὅτι δὲν τὸν εἶχε βρεῖ ποτὲ σὲ κάποιο ἀνθρώπινο σῶμα. Ὁ Καρτέσιος ὅμως καὶ πάλι δὲν πτοεῖται, προβάλλοντας ὡς σίγουρη αἰτιολόγηση ὅτι, ἐπειδὴ ὁ ἀδένας εἶναι πολὺ λεπτὸς καὶ μαλακὸς καὶ ἐπειδὴ συνήθως οἱ ἀνατόμοι χάνουν κάποιες μέρες ψάχνοντας τὰ σπλάχνα καὶ ἄλλα μέρη, ἔχει καταστραφεῖ ὅταν ἀνοίγουν τὸ κεφάλι. Ἐν τούτοις, στὴν ἴδια ἐπιστολὴ καὶ λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ διήγηση αὐτοῦ τοῦ περιστατικοῦ, ὁ Καρτέσιος, παρ' ὅλο ποὺ δὲν ἀναιρεῖ τὴ θεωρία του γιὰ τὸ κωνάριο, γράφει ὅτι ἐν μέρει οἱ ἐντυπώσεις ποὺ ἐξυπηρετοῦν τὴ μνήμη μποροῦν νὰ βρίσκονται στὸν ἀδένα ποὺ ἀποκαλεῖται κωνάριον. Θεωρεῖ ὅμως ὅτι τὰ ἄλλα μέρη τοῦ ἐγκεφάλου, εἰδικὰ τὰ ἐσωτερικὰ μέρη, ἐξυπηρετοῦν κατὰ κύριο λόγο τὴ μνήμη, καθὼς ἐπίσης τὰ

νεῦρα καὶ οἱ μῦς. Ἀναφέροντας δὲ τὸ παράδειγμα ἑνὸς παίκτη λαούτου γράφει ὅτι ἔχει ἓνα μέρος τῆς μνήμης στὰ χέρια «διότι ἡ ἄνεση ποὺ ἔχει νὰ λυγίζει καὶ νὰ κινεῖ τὰ δάκτυλά του μὲ διάφορους τρόπους τοὺς ὁποίους ἔχει ἀποκτήσει μὲ τὴν πρακτικὴ τὸν βοηθᾶ νὰ θυμᾶται τὰ μουσικὰ κομμάτια ποὺ ἀπαιτοῦν αὐτὲς τὶς κλίσεις ὅταν παίζονται». Ἐν τούτοις καὶ ἐδῶ ὑποστηρίζει ὅτι ὑπάρχει ἓνα εἶδος μνήμης ποὺ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ σῶμα ἀλλὰ μόνον ἀπὸ τὴν ψυχὴ³².

Ὁ ἀδένας Homme (ἄνθρωπος) μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι εἶναι μιὰ παράσταση τοῦ ἀνθρώπου ὡς καθρέφτη τῆς φύσης, στὸν ὁποῖο ὅμως συγχωνεύονται οἱ ἀναπαραστάσεις τῶν πραγμάτων ἀνάλογα μὲ τὴν ἐσωτερικὴ δυνατότητα καὶ προθετικότητα τοῦ ἀτόμου ποὺ τὶς προσλαμβάνει. «Τὸ γεγονὸς ὅτι [ἡ ψυχὴ] θέλει κάτι προκαλεῖ τὴν κίνηση τοῦ μικροῦ ἀδένα μὲ τὸν ὁποῖο εἶναι στενὰ συνδεδεμένη κατὰ τὸν ἀπαιτούμενο τρόπο, γιὰ νὰ παραχθεῖ τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ ἀφορᾶ τὴ θέληση» (*Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρο 41). Ἡ θέληση μπορεῖ νὰ προκαλέσει παραστάσεις ποὺ δὲν ἔχουμε δεῖ ποτέ, νὰ ἀνακαλέσει μιὰ ἄλλη, νὰ τὴν διατηρήσει καὶ νὰ κινήσει τὸ σῶμα (ὁ.π., ἄρθρα 42, 44).

Ὁ Μερσὲν εἶχε θέσει τὸ πρόβλημα πῶς ἓνα πράγμα ποὺ δὲν εἶναι σῶμα καὶ δὲν κινεῖται μπορεῖ νὰ ἀγγίξει καὶ νὰ προκαλέσει κίνηση σὲ ἓνα σῶμα, πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξει ἐπαφή καὶ προσπάθεια γιὰ τὴν ὥθηση χωρὶς σῶμα³³. Πρόκειται, μὲ ἄλλα λόγια, γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴ, ἔστω διὰ τοῦ κωναρίου, τὸ ὁποῖο ὅμως εἶναι ὑλικό, ἐνῶ διαφέρουν ριζικὰ οἱ ιδιότητές τους. Ὁ Καρτέσιος δίδει μιὰ ἀπάντηση ποὺ ἀπορρίφθηκε καὶ ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς καρτεσιανούς, ὅτι ἡ αἰτία καὶ τὸ ἀποτέλεσμα δὲν εἶν' ἀνάγκη νὰ εἶναι τῆς αὐτῆς φύσεως, ἄρα δὲν χρειάζεται νὰ εἶναι κάτι ἕκτατό γιὰ νὰ ἐνεργεῖ ἐπὶ τῆς ἐκτάσεως³⁴.

Ὅμως ὁ Καρτέσιος, ἤδη ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ *Ὁ Κόσμος (Le Monde)*, ὑπογραμμίζει ὅτι δὲν ὑπάρχει ὁμοιότητα ἀνάμεσα στὴν αἰτία μιᾶς αἴσθησης καὶ τὴν αἴσθηση τὴν ἴδια καὶ ὅτι ἡ ἀντίληψη δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς πληροφορήσει γιὰ τὴν αἰτία τῆς³⁵. Ἐπίσης, ἡ ἀλληλεπίδραση ἀνάμεσα στὴ θέληση καὶ τὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι δὲν γίνεται παρὰ στὸ ἐπίπεδο τῶν ἀνα-

παραστάσεων, τῶν ὁποίων ἡ διαφορὰ ἐγκείται στὸν τρόπο κατασκευῆς. Ἐπιπλέον ἀποτελεῖ εἰδικὸ ζήτημα ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο χρησιμοποιεῖ ὁ Καρτέσιος τὴν ἔννοια τῆς ἔκτασης³⁶. Μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι στὴν καρτεσιανὴ κατασκευὴ ἢ θέληση, συνδεδεμένη μὲ τὸ cogito, μπορεῖ νὰ ἐλέγξει καὶ νὰ παρέμβει στὴ διαμόρφωση τῶν παραστάσεων ποὺ τὶς δίδονται ἀνακατασκευάζοντάς τες στὴ βάση σκοπῶν. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη, τὸ κωνάριο ἔχει τὴ σημασία ἑνὸς πορώδους, αἰσθαντικοῦ καθρέφτη, τοῦ ὁποῖου ἡ δυνατότητα ἀπλώνεται στὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴ καὶ ὁ ὁποῖος ὑπάγεται στὸ πεδίο μιᾶς τελεολογικῆς ὀργάνωσης τῶν παραστάσεων στὴ βάση «σταθερῶν καὶ ἀποφασιστικῶν κρίσεων ἀναφορικὰ μὲ τὴ γνώση τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες [ἢ δυνατὴ ψυχὴ] ἀποφασίζει νὰ ρυθμίζει τὶς ἐνέργειες τοῦ βίου» (*Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρο 48). Ὁ φιλόσοφός μας εἶχε ἀφιερῶσει ὥρες καὶ ὥρες ἀναζητώντας μιὰ ἐπιβεβαίωση τοῦ κωναρίου διὰ τῆς φυσιολογίας, ἐπιδιώκοντας νὰ δώσει μιὰ ἐπιστημονικὴ ἐξήγηση τῆς ἀλληλεπίδρασης σώματος καὶ ψυχῆς. Ἡ παραπάνω ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Μερσέν εἶναι ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴ σχέση τοῦ φιλοσόφου μας μὲ τὴν ἐπιστήμη, στὴν ὁποία θέτει μεταφυσικὲς καὶ ἠθικὲς προϋποθέσεις. Δὲν ἐπιδρᾷ μόνον τὸ σῶμα στὴν ψυχὴ ἀλλὰ καὶ αὐτὴ στὸ σῶμα. Τὸ σῶμα αἰσθάνεται καθὼς μετέχει καὶ ἡ ψυχὴ. Στὸ κάτοπτρο τῆς φύσεως μετέχουν καὶ οἱ εἰκόνες τοῦ πνεύματος.

Τὸ κωνάριο προτείνεται λοιπὸν γιὰ μιὰ αἰτιακοῦ τύπου ἐξήγηση τῆς σχέσης σώματος καὶ ψυχῆς (ὅπως λέει ἡ Π. ντ' Ἀρσύ [P. d'Arcy]) ἢ πρόκειται γιὰ ἓνα μῦθο ἐπιστημονικοῦ τύπου, στὴν προέκταση τοῦ *εἰκότος μύθου*, ποὺ δείχνει ὅτι ὁ Καρτέσιος ἦταν πεπεισμένος ὅτι στὸν τόπο τοῦ ἀνθρώπινου ἐγκεφάλου θὰ εὑρίσκε τὸ κλειδὶ γιὰ τὴν ἐξήγηση τῆς σχέσης σώματος καὶ ψυχῆς, μεριστῆς καὶ ἀμερίστου οὐσίας (ἐκτασης καὶ σκέψης); Τὸ κωνάριο, ἂν καὶ ὑλικό, ἐν τούτοις εἶναι εὐαίσθητοποιημένο ἀπέναντι στὴ σκέψη, ἢ ὁποῖα ἐπίσης εἶναι δεκτικὴ ἀπέναντι στοὺς ἐπηρεασμοὺς τοῦ σώματος τοὺς ὁποῖους δέχεται μέσω τοῦ κωναρίου. Στὸ κωνάριο, δηλαδὴ στὸ μέσον τοῦ ἐγκεφάλου, τοποθετεῖται ἡ «μίξις» αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ. Στὸν προνομιακὸ τόπο τῆς σκέψης, καὶ ὄχι στὰ πράγματα, εἶναι πεπεισμένος ὁ Καρτέσιος ὅτι μπορεῖ νὰ βρεθεῖ τὸ κλειδὶ γιὰ τὴ διπλὴ μίξη Ἐτέρου καὶ Ταύτου καὶ ἡ βεβαιότητα γιὰ τὴν παρα-

γωγή τῆς γνώσης αἰσθητῶν καὶ νοητῶν. Μετά, καὶ στὴ συνέχεια τοῦ εἰκότος μύθου τῆς κοσμοσύστασης στὸν πλατωνικὸ *Τίμαιο*³⁷, ἐμφανίζεται ἡ κοσμογονία τοῦ Καρτέσιου ὡς μιὰ ἀνα-διήγηση, μετὰ αὐτὴ τὴ φορά τὸν ἐγκέφαλο τοῦ ἀνθρώπου καὶ «ὑποδοχὴ» τὸν κωνοειδῆ ἀδένα, γιὰ τὴ μέθεξι αἰσθητῶν καὶ νοητῶν.

5. Τὸ πρόβλημα τῆς ἔνωσης ψυχῆς καὶ σώματος

«...τὸ πνεῦμα καὶ τὸ σῶμα εἶναι ἡμιτελεῖς ὑποστάσεις ἐφ' ὅσον ἀναφέρονται στὸν ἄνθρωπο ποὺ συνθέτουν· ἀλλὰ θεωρούμενα ξεχωριστὰ εἶναι πλήρεις ὑποστάσεις» (*Μεταφυσικοὶ στοχασμοὶ Θ'*, 1, 173).

Ἐνῶ στὴν καρτεσιανὴ κατασκευὴ τὸ σῶμα καὶ ἡ σκέψη εἶναι διακριτὲς ὑποστάσεις, ἐν τούτοις ὑποστηρίζεται ἡ ἐνότητά τους. Τὰ κυριότερα προβλήματα ποὺ τίθενται εἶναι, πρῶτον, ἂν ἡ ἔνωση θὰ θεωρηθεῖ ὑποστασιακὴ (οὐσιώδης)³⁸ ἢ κατὰ συμβεβηκός. Δεύτερον, ἡ ὑπαρξὴ τοῦ σώματος καὶ ἡ διακριτότητά του ἀπὸ τὴν ψυχὴ, ἐνῶ συνδέεται μετὰ αὐτήν, θέτει μιὰ σειρά προβλημάτων, ὅπως τὴν ἀπόδειξη τῆς ὑπαρξὸς τοῦ σώματος καὶ τῆς ἐνότητάς του μετὰ τὴν ψυχὴ, τὸ πρόβλημα τῆς ἐγκυρότητας τῆς αἰσθητηριακῆς γνώσης καὶ τῆς ἐξήγησης τῆς πλάνης.

Ἐπὶ τοῦ προβλήματος ἂν ἡ ἔνωση μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὑποστασιακὴ ἢ κατὰ συμβεβηκός, πρῶτα πρέπει νὰ διευκρινίσουμε κατὰ τὸ δυνατόν τί σημαίνει ὁ καθένας ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς δύο τύπους ἔνωσης. Στὴν κατὰ συμβεβηκὸς ἔνωση δὲν ἐπηρεάζονται οὐσιωδῶς οἱ συμβαλλόμενες ὑποστάσεις, ἢ καθεμιὰ μπορεῖ νὰ διατηρεῖ τὰ βασικά της χαρακτηριστικά, καὶ τὸ ἀποτέλεσμά τους, ὁ ἄνθρωπος, ὑφίσταται κατὰ συμβεβηκός. Ἐτσι, ἡ καταστροφὴ τῆς ἔνωσης μπορεῖ νὰ μὴ συμπαράσχει καὶ τὴν ψυχὴ³⁹.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ ὅτι μιὰ ἔνωση εἶναι ὑποστασιακὴ ὅταν μετὰ τὴν ἔνωση αὐτὴ παράγεται μιὰ νέα σύνθεση, μιὰ νέα πραγματικὴ ὄντοτητα. Στὸν τύπο αὐτὸ τῆς ἔνωσης «τὸ πνεῦμα εἶναι ἀναμεμιγμένο μετὰ τὸ σῶμα» (ΑΤ IX, 64), «ἡ ψυχὴ εἶναι πράγματι συνδεδεμένη μετὰ ὅλο τὸ σῶμα» (*Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἀρθρο 30). Ὁ Γκερουὺ (Gueroult), ὑποστηρικτῆς τῆς ὑποστασιακῆς ἔνωσης⁴⁰, μιλά γιὰ ἓνα σύνολο τριῶν ὑποστάσεων, δηλαδή τῆς νόησης, τῆς

ἐκτασης καὶ τοῦ ψυχοφυσικοῦ εἶναι, γιὰ τὴν ἀρμονικὴ ἐνότητα τῶν ὁποίων ἐγγυητῆς εἶναι ὁ Θεός, ἤτοι ἡ φύση⁴¹. Ἐν τούτοις, πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἐνωθοῦν δύο ὑποστάσεις μὲ τόσο διαφορετικὰ κατηγορήματα χωρὶς αὐτὴ ἢ ἔνωση νὰ καταστρέψει τὴ διακριτότητά τους ἢ αὐτὰ νὰ ἀλλοιωθοῦν, καὶ χωρὶς βέβαια νὰ ἀνατραπῆ τὸ οἰκοδόμημα τῶν διακριτῶν ὑποστάσεων; Ὁ Γκεροῦ καταφεύγει στὸ ἐπιχείρημα τῆς θεϊκῆς παντοδυναμίας. Πῶς ὅμως τότε ἡ ἔνωση αὐτὴ δὲν εἶναι αὐθαίρετη; «Ἀνάμεσα σὲ δύο ὑποστάσεις ξεχωριστὲς καὶ ἀσύμμετρες, ἀκόμη καὶ ἂν ἡ ἔνωσή τους εἶναι ὑποστασιακὴ, δὲν μπορεῖ νὰ παραχθεῖ παρὰ μιὰ αὐθαίρετη ἔνωση», ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ⁴². Ἐπιπλέον, γιὰ τὸν Θεὸς νὰ μὴν ἔκανε τὴν ὕλη νὰ σκέφτεται⁴³; Μὲ ἄλλα λόγια, ἔχουμε τὸ πρόβλημα τῆς συμβατότητας τῶν κατηγορημάτων καὶ τῶν τρόπων τους.

Μιὰ λύση ἐπιχειρεῖται νὰ δοθεῖ μέσω τῶν συναισθημάτων. Γιὰ τὸν Καρτέσιο ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι πλοηγὸς γιὰ τὸν ἄνθρωπο δὲν εἶναι ἄγγελος. Δὲν ἔχει δηλαδὴ τὴ θέση καὶ τὴ σχέση τοῦ πλοηγοῦ μὲ τὸ σκάφος του, σχέση ἐξωτερικὴ, παρεμβατικὴ ἢ ἀπλῆς πληροφορίας γιὰ ὅ,τι συμβαίνει στὸ πλοῖο του⁴⁴, γιὰ τὸν ἄνθρωπο δὲν εἶναι ἄγγελος, δηλαδὴ ἓνα ὄν ποὺ μόνον νοεῖ ἐποπτεύοντας ἄνωθεν καὶ ἔξωθεν τὰ πράγματα χωρὶς νὰ αἰσθάνεται τί συμβαίνει στὸ σκάφος του. Ἡ *âme raisonnée*⁴⁵ «δὲν παράγεται ἀπὸ τὴ δύναμη τῆς ὕλης» ἢ δὲν χρειάζεται νὰ παραχθεῖ, διότι στὴν καρτεσιανὴ κατασκευὴ τῆς ἔχει αἰσθήματα καὶ ὀρέξεις καὶ μπορεῖ νὰ αἰσθάνεται ὡς ἂν ὑπῆρχε ὅλο τὸ σῶμα μέσα της.

Ἐφ' ὅσον ὁ Καρτέσιος θέτει τὰ αἰσθήματα καὶ τὶς ὀρέξεις στὸ πνεῦμα διευκολύνεται στὴ διατύπωση ἑνὸς ἐπιχειρήματος γιὰ τὴν ἔνωση. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, ἡ ἔνωση μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὑποστασιακὴ μὲ δεδομένο ὅτι, ἐφ' ὅσον διὰ τῆς ἐνώσεως κάθε μέρος τοῦ ὅλου ἀποκτᾶ ιδιότητες ποὺ ἀνήκουν στὸ ἄλλο, ἢ ψυχὴ φέρεται νὰ ἀποκτᾶ ιδιότητες ποὺ παραδοσιακὰ ἀνήκαν στὸ σῶμα. «Σᾶς παρακαλῶ νὰ θελήσετε ἐλεύθερα νὰ ἀποδώσετε αὐτὴ τὴν ὕλη καὶ αὐτὴ τὴν ἐκτασὴ στὴν ψυχὴ· διότι αὐτὸ δὲν εἶναι ἄλλο πράγμα ἀπὸ τὸ νὰ τὴν ἀντιληφθοῦμε ἐνωμένη μὲ τὸ σῶμα» (Πρὸς Ἐλισάβετ, 28-6-1643). Ἡ ψυχὴ μπορεῖ νὰ λεχθεῖ ὅτι ἐκτείνεται ἐφ' ὅσον οἱ αἰσθήσεις εἶναι παροῦσες σὲ ὅλα τὰ ὄργανα τοῦ σώματος καὶ αἰσθάνεται μαζὶ μὲ τὸ σῶμα. Ἐτσι εἶναι προδιατεθειμένη γιὰ τὴν ἔνωση, δια-

θέτει τούς ὅρους ὑποδοχῆς τοῦ σώματος. Διὰ τῆς ἐνώσεως ὅμως αὐτῆς ὅπου ψυχὴ καὶ σῶμα ἀναμιγνύονται, ἔτσι ὥστε νὰ αἴρονται οἱ ἀναμεταξύ τους χωρισμοὶ καὶ τὸ μεριστὸν νὰ γίνεται ἓνα μὲ τὸ ἀμέριστον, πῶς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἔχουμε μιὰ νέα οὐσία, μὲ τὴν αὐστηρότητα τοῦ ὅρου, καὶ μὲ δεδομένο ὅτι αὐτὴ ἢ ἔνωση δίδει τὴ δυνατότητα μιᾶς δυναμικῆς πολλαπλότητας ποὺ ἐκτείνεται στὸν χρόνο; Ἐὰν δεχθοῦμε ὅτι ἔχουμε ἓναν τύπο οὐσιώδους ἔνωσης, τότε θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἢ νέα αὐτὴ οὐσία ὑφίσταται μαζὶ μὲ τὶς ἐν χρόνῳ τροποποιήσεις της ὡς ἓνα εἶδος σύνθεσης μεριστοῦ καὶ ἀμεριστοῦ, αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ, τύχης καὶ ἀναγκαιότητας.

Στὸ ἐπίπεδο τῶν αἰσθημάτων μπορεῖ νὰ βρεθεῖ ἓνα εἶδος διευθέτησης τῆς ψυχῆς, τέτοιας ὥστε νὰ ὑποστηρίζεται ἢ ἔνωση. Ὅμως τὸ σῶμα, παρ' ὅλο ποὺ μπορεῖ νὰ κινεῖται ἀπὸ μόνο του, δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἔχει τὶς ἀντίστοιχες ἰκανότητες μὲ τὴν ψυχὴ. Ἡ σχέση σώματος καὶ ψυχῆς εἶναι ὅμως στὸν Καρτέσιο ἀσυμμετρικὴ γιὰ τὸν σκεπτόμενο ἄνθρωπο. Ὅπως γράφει στὸν Σανὺ (Chanut 1-2-1647) συμβαίνει νὰ ἀγαπήσουμε κάτι χωρὶς νὰ μᾶς παρακινήσει ἢ βούλησή μας, χωρὶς νὰ θεωροῦμε ὅτι αὐτὸ τὸ πράγμα ἀξίζει· ὅπως μπορεῖ νὰ συμβεῖ καὶ τὸ ἀντίστροφο, νὰ θελήσουμε νὰ συνδεθοῦμε μὲ κάτι ἐπειδὴ ἔχουμε θεωρήσει ὅτι ἀξίζει, ἐνῶ δὲν νιώθουμε τὸ ἀντίστοιχο πάθος, ἐπειδὴ τὸ σῶμα δὲν ἔχει τὴν ἀνάλογη προδιάθεση. Τὸ σχόλιο ποὺ μποροῦμε νὰ διατυπώσουμε εἶναι ὅτι, ἐφ' ὅσον ὡς ἀποκλειστικὸς χορηγὸς ἀξιῶν θεωρεῖται ἢ ψυχὴ καὶ ἐφ' ὅσον τὸ σῶμα μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι εὐάγωγο ἀπέναντι στὴ βούληση ἐφαρμογῆς τους, ὀδηγούμαστε σὲ μιὰ ἀπροσδιοριστία. Ποιὸς ἔχει ἄραγε τὸν πρῶτο ρόλο στὰ πάθη, ἢ ψυχὴ ἢ τὸ σῶμα; Στὴν συνέχεια ὅμως τῆς ἴδιας ἐπιστολῆς ὁ Καρτέσιος γράφει ὅτι ἢ φυσικὴ ἰκανότητα τῆς ψυχῆς γιὰ ἔνωση μὲ ἓνα σῶμα φέρει τὴ δυνατότητα μιᾶς σύνδεσης ἀνάμεσα σὲ σκέψεις καὶ σωματικὲς κινήσεις ἢ συνθῆκες, ἔτσι ποὺ οἱ ἴδιες καταστάσεις στὸ σῶμα παρωθοῦν τὸ πνεῦμα στὴν ἴδια σκέψη καί, ἀντιστρόφως, ὅταν γίνει ἢ ἴδια σκέψη προδιαθέτει τὸ σῶμα νὰ ἐπιστρέψει στὴν ἴδια κατάσταση. Πάνω σὲ αὐτό, μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἢ ἔνωση ψυχῆς καὶ σώματος πρέπει νὰ δίδει στὸ σῶμα μιὰ συνθετότητα τὴν ὁποία δὲν μποροῦμε νὰ θεωρηθοῦμε ὅτι τὴν ἔχει ἀπὸ μόνο του καὶ σύμφωνα μὲ τὴ μηχανιστικὴ φυσικὴ.

Τὸ σῶμα χάρις στήν ἔνωσή του εἶναι πάντα τὸ ἴδιο σῶμα⁴⁶. Γιὰ τὸν Γκερὸν «αὐτὴ ἡ ὑποστασιακὴ ἔνωση εἶναι ἀκριβῶς ὅ,τι ἐμποδίζει νὰ ταυτίσουμε τὸ ἀνθρώπινο σῶμα μὲ τὸ σῶμα τῶν ζώων καὶ μὲ ὅλα τὰ ἄλλα σώματα τοῦ φυσικοῦ κόσμου». Μὲ τὴ θεωρία αὐτὴ μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι τὸ ἀνθρώπινο σῶμα, ἐφ' ὅσον ἐνσωματώνει τὴν ἔλλογη ψυχὴ, παύει νὰ εἶναι καθαρὴ ἔκταση καὶ κατευθύνεται πρὸς τοὺς σκοποὺς τῆς ψυχῆς, ὑπερβαίνοντας τὴ μηχανιστικὴ σχέση ἐρεθίσματος καὶ ἀντίδρασης, ἐνσωματώνοντας στὸ μηχανισμό του τὴν τελεολογία (ἐλευθερία) πού, στὸν Καρτέσιο, δὲν μπορεῖ νὰ προέλθει παρὰ ἀπὸ κάτι τελειότερο ἀπὸ τὸ σῶμα, ἀπὸ τὴν ψυχὴ. Μὲ τὴ θεωρία τῆς οὐσιώδους ἐνότητας⁴⁷ ἐπιχειρεῖται ἡ ἐξέταση τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἐνὸς ὅλου καὶ ὁ προσανατολισμὸς τῆς σκέψης πρὸς τοὺς συνολικοὺς ὅρους πού τὸ στηρίζουν, οἱ ὁποῖοι δὲν ὑπάγονται μόνο στὴ φυσικὴ καὶ στὴ φυσιολογία. Δίδεται ἡ δυνατότητα νὰ ἀντιμετωπισθεῖ τὸ σῶμα σὰν πῶς σύνθετος καὶ «ἔλλογος» μηχανισμὸς πού ἐνσωματώνει σκοπούς. Τὸ πρόβλημα ὅμως εἶναι πῶς ταυτοχρόνως διατηρεῖται ὁ βασικὸς ὅρος τῆς ἔνωσης, δηλαδή ἡ διακριτότητα καὶ συνεπῶς ἡ αὐτονομία τῶν δύο οὐσιῶν, καὶ μάλιστα ἐνῶ ὑποστηρίζεται στήν κατασκευὴ αὐτὴ ἡ ἀλληλεπίδρασή τους. Μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ θεωρία τῆς ἔνωσης ὀδηγεῖ σὲ μιὰ ρήξη στὸ σύστημα τῆς καρτεσιανῆς σκέψης ἀπαιτώντας μιὰ νέα ἀφετηρία, ὄχι πλέον ἀπὸ τὸ σκεπτόμενο ἐγὼ ἀλλὰ ἀπὸ τὸ πράγμα πού προκύπτει ἀπὸ τὴν ἔνωση, στὸ ὁποῖο ὑπάρχουν ἡ σκέψη καὶ ἡ ἔκταση ὡς βασικὲς κατηγορίες καὶ ὄχι ὡς ὑποστάσεις, μιὰ ἀφετηρία ἀπὸ τὴν ὁποία ἐκκινεῖ ὁ Σπινόζα, βλέποντας τὰ προβλήματα τοῦ καρτεσιανοῦ οἰκοδομήματος.

Τὸ ἐπιχείρημα τῆς ἔνωσης, τὸ ὁποῖο προϋποθέτει τὴ διάκριση ψυχῆς καὶ σώματος, ἀπαιτεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ ἡ ὑπαρξὴ ὄχι μόνον τῆς ψυχῆς ἀλλὰ καὶ τοῦ σώματος, ἐγχείρημα κατὰ τὸ ὁποῖο συναντῶνται καὶ οἱ μεγαλύτερες δυσχέρειες διότι πραγματοποιεῖται ἀπὸ τὴν ψυχὴ. Πῶς, λοιπόν, ἡ ψυχὴ, τῆς ὁποίας ἡ οὐσία ἐγκεῖται στὸ σκέπτεσθαι, μπορεῖ νὰ βεβαιώσῃ κάτι ἄλλο πέραν τοῦ ἑαυτοῦ της; Ὅμως στήν καρτεσιανὴ κατασκευὴ ἡ ψυχὴ δὲν σκέφτεται μόνο μὲ τὰ «παράθυρα κλειστά» (*clausis fenestris*), ἀλλὰ ὑπάρχουν δίοδοι ἐπικοινωνίας μὲ τὸ σῶμα, ἡ φαντασία καὶ ἡ αἴσθησις⁴⁸.

Ἄπὸ τίς βασικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ αἰσθητῶν πραγμά-

των εἶναι ἢ προσπάθεια ἀναπαράστασής τους καὶ ὁ πόνος⁴⁹. Ἡ προσπάθεια τῆς φαντασίας νὰ δώσει ἔνυλη μορφή στίς ἰδέες της φαίνεται νὰ ὑπονοεῖ ὅτι τὸ πνεῦμα πάει νὰ ἐφαρμοστεῖ σὲ κάτι ξένο πρὸς αὐτό, τὸ ὁποῖο τοῦ ἀντιστέκεται, καὶ τοῦτο πρέπει νά' ναι τὸ σῶμα⁵⁰. Μέσω αὐτῆς τῆς προσπάθειας μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι συγκροτεῖται τὸ ἐγὼ ὡς ἐνεργητικὸ ὑποκείμενο κατὰ τὸν σχηματισμὸ τῶν ἰδεῶν τῶν παθῶν του. Αὐτὸς ὁ κόπος τῆς φαντασίας ἐμπεριέχει ἕνα σκοπὸ, τὴ θεραπεία ἀπὸ τὸν πόνον, τὴ λύπη, τὴν πλάνη. Ὁ τόσος κόπος νὰ παρασταθοῦν τὰ ἀντικείμενα, γιὰ νὰ ξεχωρίσουν οἱ ἀκριβεῖς ἀπὸ τὶς ψευδεῖς ἰδέες (εἰκόνες), πὺν ἀποκαλύπτει τὶς ἀτέλειες τοῦ νοῦ, ὑπονοεῖ ἐπίσης καὶ «τὴν ἰδέα μιᾶς γνώσης πὺν δὲν περιέχει τόσους καὶ τόσους κόπους»⁵¹. Ἡ τόση προσπάθεια μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀποτέλεσμα μιᾶς δέσμευσης μὲ τὴ Μέθοδο, ἢ ὁποῖα δίδει τὸν σκοπὸ, καὶ ὡς ἀποτέλεσμα τῆς μέριμνας νὰ φτάσει κανεῖς στίς ἰδέες τῶν πραγμάτων μὲ μὴ αὐθαίρετο τρόπο. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὀπτική, ἢ φαντασία ὡς προσπάθεια κατὰ τὴν ὁποῖα συνεργάζεται κατ' ἀνάγκην μὲ τὴ νόηση μπορεῖ νὰ ἀναγνωρισθεῖ ὡς ἐνεργητικὴ καὶ ὄχι παθητικὴ ἐκδήλωση. Παρ' ὄλο πὺν ὁ Καρτέσιος κατευθύνεται πρὸς μιὰ ἐνιαία ὀπτικὴ ἐνέργεια καὶ πάθους, ὡς ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος πὺν ἀπλῶς παίρνει διάφορες ὀνομασίες⁵², ἐν τούτοις μόνο μὲ τὴ φαντασία δὲν βλέπω τὰ πράγματα παρὰ συγκεχυμένα, ἀναμιγνύοντας τὸ δικό μου σῶμα μὲ τοῦ ἄλλου. Γιὰ τὸν Καρτέσιο, πάντα ἢ νόηση εἶναι ἐκείνη πὺν γνωρίζει καὶ ἐκείνη στὴν ὁποῖα μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ ἢ πλάνη⁵³. Ἡ αἴσθησις δὲν γνωρίζει. Στὴ φαντασία καὶ τὸ αἴσθημα εἶναι δηλαδὴ δυνατὸν νὰ βασιστεῖ ἢ πεποίθησις ἀλλὰ ὄχι ἢ βεβαιότητα ὅτι ὑπάρχει τὸ σῶμα. Ὡς ἐκ τούτου ἢ ἔνωσις ὡς οὐσιώδους κατανοεῖται ἀπὸ τὸν Θεό, δηλαδὴ ἀπὸ ἐκεῖνον πὺν βλέπει τὸ σῶμα καὶ τὸ πνεῦμα μὲ εὐδιάκριτο τρόπο καὶ ταυτοχρόνως σὰν ἕνα πράγμα. Μιὰ πεπερασμένη νόηση ἀπλῶς αἰσθάνεται αὐτὴ τὴν ἔνωσις. Καὶ ἔτσι στὸ αἰσθάνεσθαι μπορεῖ νὰ βασιστεῖ ἢ μεγαλύτερη ἐγκυρότητα, νὰ ὀρισθεῖ ὡς τὸ ὑλικὸ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ διακριτῶν ἰδεῶν.

Οἱ διακριτὲς καὶ καθαρὲς ἰδέες τῆς νόησης εἶναι ἀληθεῖς διὰ τῆς φιλαλήθειας καὶ εὐεργεσίας τοῦ Θεοῦ. Καὶ ὁ Θεὸς εἶναι ἢ ἀπειρη, αἰώνια, ἀμετάβλητη, ἀνεξάρτητη, παντοδύναμη καὶ σοφὴ ὑπόστασις⁵⁴, ἢ φύσις ἢ ἢ τάξις καὶ διευθέτησις τῶν δημιουργημένων πραγμάτων⁵⁵. Στὸν Καρτέσιο διατηρεῖται ἢ διάκρισις ἀνάμεσα στὸν Θεὸ καὶ τὸν

ἄνθρωπο, ἀνάμεσα στὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτὸ καὶ τὸ ὑποκείμενο τῆς γνώσης. Στὸν Σπινόζα, ἀντιθέτως, τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν Θεὸ στὸν ἄνθρωπο εἶναι δυνατό, μὲ δεδομένα ὅτι ἡ αἰτία (Θεὸς) δὲν εἶναι ὑπερβατική ὅπως στὸν Καρτέσιο ἀλλὰ, ὡς ἐμμενῆς στὸ πρᾶγμα-ἀποτέλεσμα, τὸ ἀνανεώνει διαρκῶς, ὅτι ἔχουμε μιὰ καὶ μοναδικὴ ἀναγκαιότητα τόσο γιὰ τὸν Θεὸ ὅσο καὶ γιὰ τὰ πρᾶγματα καὶ οἱ δύο ἀναγκαιότητες παράγονται *eodem modo*⁵⁶, καὶ ἐπίσης ὅτι ὁ Θεὸς ὑπάρχει μέσα στὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα (βλ. Ἠθική, Β', Θεωρ. 11, 30). Ἐνῶ στὸν Σπινόζα τίθενται οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἰδέας ὡς σύστοιχης καὶ ἰσοδύναμης μὲ τὸ πρᾶγμα, ἐφ' ὅσον μάλιστα δὲν χρειάζεται νὰ ἀναφέρεται στὸ πρᾶγμα ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ἀναπαράγεται χωρὶς διακοπή, ἐπ' ἄπειρον, χάρις στὴ γονιμότητά της, στὸν Καρτέσιο ἀναγνωρίζονται οἱ περιορισμοὶ τῆς ἀνθρώπινης ἰδέας⁵⁷ ἐφ' ὅσον αὐτὴ ἐκκινεῖ ἀπὸ τὸ ἐγὼ καὶ ἐπιδιώκεται νὰ βρεθεῖ ἡ βεβαιότητα στὴ γνώση αὐτῶν τῶν ὁρίων. "Ὁμως ἡ θεωρία τῆς ἐνότητας ψυχῆς καὶ σώματος μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ ἀνατροπὲς τῆς ἀρχικῆς καρτεσιανῆς κατασκευῆς καὶ συγκεκριμένα στὴν ἀναίρεση τῆς ἀφειτηρίας της ἀπὸ τὸ σκεπτόμενο ἐγὼ. Καὶ τοῦτο διότι ἡ ἐνότητα, γιὰ νὰ ὑπάρξει καὶ νὰ ἐνεργήσει ὡς ὑποκείμενο, προϋποθέτει μιὰ σειρὰ ὄρων καὶ ἐγγυήσεων, ὅπως τὴν ἰσοδυναμία ἰδέας-πράγματος, θεωρίας-πράξης.

Ἡ ψυχοφυσικὴ ἐνότητα προϋποθέτει μιὰ κοινὴ τάξη μὲ τὰ γνωρίσματα τοῦ Θεοῦ. "Ὁμως ἡ ὑπόθεση μιᾶς κοινῆς τάξης ἄπειρης, σταθερῆς καὶ ἰσχυρῆς δὲν θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀποτελεῖ μιὰ γραμμικὴ πορεία, ὅπως ἐξ ἄλλου δείχνουν οἱ διαδρομὲς ποὺ ἀκολουθεῖ ἡ καρτεσιανὴ μέθοδος. Τὸ πῶς οἱ τυπικὲς ἀρχὲς ποὺ θέτει ἡ νόηση θὰ συναντήσουν τὶς πλούσιες καὶ σύνθετες ἀρχὲς τῆς πραγματικότητας δὲν εἶναι παρὰ μιὰ κοπιώδης διαδικασία ἢ ὁποῖα χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ διαπλοκὴ λόγων (*nexus rationem*), τὴν ἔνταση ἀνάμεσα στὴν *ratio cognoscendi* καὶ τὴν *ratio essendi*⁵⁸. "Ἐχουμε ἀρχικὰ τὴν ἔνταση ἀνάμεσα στὸ σκεπτόμενο ἐγὼ καὶ τὰ περιεχόμενά του, τὰ ὁποῖα ἀμφισβητεῖ ριζικά. Τὸν δεσμὸ ἀνάμεσα στὸν δαίμονα τῆς ἀμφιβολίας καὶ τὸν φιλαλήθη Θεό. Ἀνάμεσα στὸν φιλαλήθη Θεὸ καὶ τὴ δική μου ἀτέλεια καὶ περατότητα ποὺ μὲ ὀδηγεῖ νὰ στοχαστῶ τὴν πλάνη. Ἀνάμεσα στὴ νόηση καὶ τὸ αἶσθημα. Αὐτὸ τὸ διαρκὲς πῆγαιν' ἔλα ἀνάμεσα σὲ δύο πόλους ποὺ ἐναλλάσσονται καὶ παίρνουν διαρκῶς νέες μορφές, ἢ ἄλλα ὀνόματα, παραπέμπει

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

[Ἡ συντομογραφία AT δηλώνει τὴν ἔκδοση τῶν Ἀπάντων τοῦ Καρτέσιου ἀπὸ τοὺς Adam καὶ Tannery: *Œuvres de Descartes*, nouvelle présentation par P. Costabel et B. Rochot, Vrin-CNRS, Παρίσι 1966 κ.έ., ὁ λατινικὸς ἀριθμὸς (I, II, III...) ποὺ ἀκολουθεῖ δηλώνει τὸν τόμο καὶ ὁ ἀραβικὸς ἀριθμὸς (1, 2, 3...) τὴ σελίδα. Ἡ συντομογραφία Aiquié στίς σημειώσεις καὶ A στὸ κείμενο δηλώνει τὴν ἔκδοση τῶν φιλοσοφικῶν ἀπάντων ἀπὸ αὐτὸν τὸν μελετητὴ: *Œuvres philosophiques*, Garnier, Παρίσι 1973, ὁ λατινικὸς ἀριθμὸς ποὺ ἀκολουθεῖ δηλώνει τὸν τόμο καὶ ὁ ἀραβικὸς ἀριθμὸς τὴ σελίδα.]

1. Βλ. ἐπὶ παραδείγματι τὶς σύγχρονες διαμάχες γιὰ τὸ ψυχοφυσικὸ πρόβλημα ὅπως συνοψίζονται ἀπὸ τὸν R. Warner, «Introduction: The Mind-Body Debate», εἰς R. Warner-T. Szubka (ἐπιμ.), *The Mind-Body Problem*, Blackwell, Κέμπριτζ Μασαχουσέτης (1994) 1996, σσ. 1-15.

2. Βλ. J.-N. Missa, «Les systèmes matérialistes des philosophes et des médecins sur l'âme des hommes: De La Mettrie aux neuroscientifiques du XXe siècle», εἰς J.-C. Bourdin (ἐπιμ.), *Les Matérialismes philosophiques*, Kimé, Παρίσι 1997, σ. 142.

3. Βλ. AT IX, 29 (Μεταφυσικοὶ Στοχασμοὶ Γ'): «Ἐρα ἢ πρωταρχικὴ πλάνη καὶ ἢ πλέον συνήθης ποὺ μπορεῖ νὰ συμβεῖ συνίσταται στὸ ὅτι κρίνω πὼς οἱ ἰδέες ποὺ ἔχω εἶναι παρόμοιες ἢ σύμφωνες μὲ πράγματα ποὺ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ μένα».

4. Βλ. S. Romanowski, *L'illusion chez Descartes*, Klincksieck, Παρίσι 1974, σ. 26-28.

5. Ὁ.π., σ. 77.

6. Churchland, *Matter and Consciousness*, MIT Press, Κέμπριτζ Μασαχουσέτης-Λονδίνου (1984) 1986, σ. 8.

7. Βλ. B. Spinoza, *Ethica* II, Θεώρ. 2, Σχόλιο: «Ἡ τάξις τῶν ἐνεργημάτων καὶ τῶν παθῶν τοῦ σώματός μας εἶναι ἐκ τῆς φύσεώς της ταυτόχρονη (simul) μὲ τὴν πράξι τῶν ἐνεργημάτων καὶ τῶν παθῶν τῆς ψυχῆς». Στὴ συνέχεια δὲ τοῦ Σχολίου ὁ Σπινόζα διερωτᾶται πὼς μπορούμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι τὸ σῶμα ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν ψυχὴ ἐφ' ὅσον κανεὶς ὡς τώρα δὲν ἔχει προσδιορίσει τί δύναται τὸ σῶμα, τί μπορεῖ νὰ ἐπιτελέσει μόνον ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς φύσης του.

8. Σύμφωνα μὲ τὴν παρατήρησι τοῦ Churchland (ὁ.π., σ. 9) ἡ βασικὴ ἀρχὴ διαίρεσις ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Καρτέσιος δὲν εἶναι πλέον τόσο εὐλόγη ὅσο στὴν ἐποχὴ του. Δὲν εἶναι οὔτε χρήσιμο οὔτε ἀκριβὲς νὰ χαρακτηρίζουμε τὴ συνήθη ὕλη ὡς τὸ ἐν χώρῳ ἐκτεινόμενο. Ἐπὶ παραδείγματι, τὰ ἠλεκτρόνια εἶναι σωματίδια ὕλης ἀλλὰ οἱ θεωρίες μας, μετὰ τὸν Ἀϊνστάϊν (Einstein), τὰ περιγράφουν ὡς σημεῖα χωρὶς ἔκτασι.

9. Βλ. G. Myro, «On the Distinctness of the Mental and the Physical», εἰς R. Warner-T. Szubka (ἐπιμ.), *The Mind-Body Problem*, ὁ.π., σ. 333, 334.

10. «Εἶμαι ἀκριβῶς μόνον ἓνα σκεπτόμενο πράγμα, δηλαδὴ εἶμαι ἓνα πνεῦμα (mens) ἢ νοῦς (animus) ἢ νόησι (intellectus) ἢ λογικὸ (ratio) » (AT VII, 27). «Ἡ πνευματικὴ δύναμις παίρνει διάφορα ὀνόματα ἀνάλογα μὲ τὶς λειτουργίες ποὺ ἀναφέραμε: καθαρὴ νόησι, μνήμη ἢ αἴσθησι· πρὸ ταιριαστὰ ὅμως ὀνομάζεται πνεῦμα ὅταν σηματίζει ἰδέες στὴ φαντασία ἢ ὅταν καταγίνεται μὲ ἰδέες ποὺ ἔχουν ἤδη παραχθεῖ» (*Regulae*, XII, 10).

11. Ὁ Καρτέσιος ἀπὸ τὶς ἰδέες ἀποκλείει τὶς εἰκόνες ποὺ σχηματίζονται στὴ σωματική φαντασία, «δηλαδή ἐφ' ὅσον σχηματίζονται σὲ κάποια μέρη τοῦ ἐγκεφάλου, ἀλλὰ μόνον ἐφ' ὅσον πληροφοροῦν τὸ ἴδιο τὸ πνεῦμα» (AT IX, 124).

12. «Μὲ τὸ ὄνομα σκέψη ἐγὼ ἐννοῶ ὅ,τι ὑπάρχει ἐντελῶς μέσα μας, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχουμε γνώση. Ἔτσι ὅλες οἱ δραστηριότητες (opérations) τῆς θέλησης, τῆς νόησης, τῆς φαντασίας καὶ τῶν αἰσθήσεων εἶναι σκέψεις. Ἀλλὰ ἐγὼ προσθέτω: ἄμεσα (immédiatement), γιὰ νὰ ἀποκλείσω τὰ πράγματα ποὺ ἔπονται καὶ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὶς σκέψεις μας: Γιὰ παράδειγμα, ἡ ἐθελούσια κίνηση ἔχει βέβαια τὴ θέληση ὡς ἀρχὴ τῆς, ἀλλὰ ἡ ἴδια δὲν εἶναι μιὰ σκέψη» (ὅ.π.: ἀπαντήσεις στὴ δευτέρη σειρά ἀντιρρήσεων ἀπὸ τὸν Mersenne).

13. Βλ. J. Cottingham, «Cartesian Dualism: Theology, Metaphysics and Science», εἰς J. Cottingham, *Descartes*, CUP, Κέμπριτζ 1988, σ. 239, ὅπου παρατηρεῖ ὅτι ὁ Καρτέσιος θεωρεῖ τὴν ἀντίληψη ἐνέργεια τοῦ νοῦ στὰ *Principia* (1, 32), κατὰ τὴ διάκριση τῶν βασικῶν τρόπων λειτουργίας τοῦ cogito, ἐνῶ στὰ *Passions de l'âme* προβάλλεται ὡς παθητική λειτουργία.

14. «Ἡ ὑπόσταση εἶναι αἰτία τῶν ἰδιοτήτων τῆς» (AT IX, 125).

15. Ὁ.π.

16. [Ἑπόστρωμα.] Baertschi, *Les Rapports de l'âme et du corps*, Vrin, Παρίσι 1992, σ. 52.

17. Ὁπως σημειώνει ὁ Cottingham (ὅ.π., σ. 238), ἀντιθέτως πρὸς τὸν δυισμό τοῦ Καρτέσιου στὴ χριστιανικὴ παράδοση τὸ δόγμα τῆς μετὰ θάνατον ζωῆς ἀπαιτοῦσε ἓνα εἶδος «ἀνεστημένου» σώματος, ὃχι ἀκριβῶς τοῦ γήινου ἀλλὰ κάποιου ποὺ νὰ ἔχει ἓνα εἶδος ὑλικότητας.

18. Βλ. Cottingham, ὅ.π., σ. 241.

19. Βλ. Baertschi, ὅ.π., σ. 98· M. Green, *Descartes*, The Harvester Press, Μπράιτον 1985, σ. 19 καὶ M. Gueroult, *Descartes selon l'ordre des raisons*, Aubier, Παρίσι 1968, τ. β', σ. 155.

20. Μία ἀπὸ τὶς ἀντιρρήσεις ποὺ ἐγείρονται ἔλκεται ἀπὸ τὸν νομιναλισμό, εἰδικὰ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ποὺ ὀνομάζεται «τὸ ξυράφι τοῦ Ὀκκαμ (Ockham)», σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία δὲν πρέπει νὰ πολλαπλασιάζουμε τὶς ὀντότητες πέρα ἀπὸ ὅ,τι εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε τὰ φαινόμενα.

21. Ἄν καὶ ὁ Σπινόζα, θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ἐπειδὴ ἀκριβῶς διαπίστωνε αὐτὴ τὴν ἄγνοια γιὰ ὅ,τι εἶναι τὸ σῶμα καὶ οἱ δυνάμεις του, θεωροῦσε ἀστήρικτο τὸν δυισμό καὶ συγκεκριμένα τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ ψυχὴ παρεμβαίνει στὶς πράξεις τοῦ σώματος.

22. Ὁπως ἀναφέρει ὁ Churchland, ὅ.π., σ. 14.

23. Γιὰ τὸν κριτικισμό τοῦ Καρτέσιου καὶ συγκεκριμένα γιὰ τὴ σχέση Καρτέσιου-Κάντ, βλ. J.-L. Marion, *Questions cartésiennes II*, PUF, Παρίσι 1996.

24. Σύμφωνα μὲ τὶς παρατηρήσεις τῆς Pascale d'Arcy (βλ. Εἰσαγωγή εἰς Descartes, *Les Passions de l'âme*, GF-Flammarion, Παρίσι 1996, σ. 61) ἡ θεωρία τοῦ Καρτέσιου πρὸ πολὺ ἀνταποκρίνεται σὲ ἀνάγκες ἐννοιακῆς φύσεως παρὰ βασίζεται σὲ ἀνατομικὲς παρατηρήσεις ἢ σὲ πειράματα καί, τελικά, σύμφωνα μὲ τὴν κριτικὴ τῆς τοποθέτησης, ἢ προσπάθειά του γιὰ μιὰ ἐπιστημονικὴ ἐξήγηση ἀποτυγχάνει. Σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια (σ. 17), οἱ κινήσεις τοῦ κωναρίου μὲ τὶς ὁποῖες παράγονται στὴν ψυχὴ αἰσθήσεις ἢ συγκινήσεις συνιστοῦν ἓνα μοντέλο, καὶ ὄχι τὸ μοναδικό, ἔνωσης ψυχῆς-σώματος, ποὺ βασίζεται στὸ μηχανισμό τῆς ἀναμεταξύ τους αἰτιακοῦ τύπου ἀλληλεπίδρασης, σύμφωνα μὲ μιὰ ἀντιστοιχία ποὺ στηρίζεται στὸ Θεό.

25. *L'homme*, AT XI, σ. 179.
26. Ἐπιστολή πρὸς Mersenne, 24-12-1640, μτφ. Πρελορέντζος, Εἰσαγωγή εἰς *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, Κριτική, Ἀθήνα 1996, σ. 63.
27. Monnoyer, «La pathétique cartésienne», εἰς Descartes, *Les Passions de l'âme*, Gallimard, Παρίσι 1988, σ. 67.
28. Monnoyer, ὁ.π., σ. 69.
29. AT XI, 185.
30. [Κοινὸ αἰσθητήριον.] Monnoyer, ὁ.π.
31. Πάνω σὲ αὐτὸ βλ. Χρηστίδης, Ντεκάρτ, *Λόγος περὶ τῆς μεθόδου* [1948], Παπαζήσης, Ἀθήνα 1976, σημειώσεις σ. 99-100· Monnoyer, ὁ.π., σ. 65, σημ. 2· Καρτέσιος, Ἐπιστολή πρὸς Mersenne, 1-4-1640.
32. Ὁ Gueroult (ὁ.π., σ. 40-43) γράφει ὅτι ὁ Καρτέσιος ἐννοεῖ δύο διαφορετικὰ πράγματα μὲ τὴ λέξη φαντασία: Τὴ φαντασία ὡς ψυχικὴ ἰκανότητα, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ψυχὴ ἀσκεῖ κάποια δράση ἐπὶ τοῦ ἐγκεφάλου, καὶ τὴ σωματικὴ φαντασία ποὺ συνίσταται στὴν ἰκανότητα τοῦ σώματος νὰ διατηρεῖ τὰ ἴχνη τῶν ἐνεργειῶν ποὺ ἀσχοῦνται ἐπ' αὐτοῦ, ἔστω ἐκ τῶν ἔσω ἔστω ἐκ τῶν ἔξω. Αὐτὴ ἡ ἰκανότητα βρίσκεται στὸν κωνοειδῆ ἀδένα ἀλλὰ ἐπίσης σὲ κάθε ὄργανο τοῦ σώματος καὶ τελικὰ σὲ ὅλο τὸ σῶμα. "Ὅπως ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἡ ψυχικὴ φαντασία μπορεῖ νὰ εἶναι νοητικὴ ἢ αἰσθητηριακὴ, ὑπάρχουν στὴν πραγματικότητά τεσσέρα εἶδη φαντασίας, ὅπως ὑπάρχουν τεσσέρα εἶδη μνήμης: μνήμη νοητικὴ καὶ αἰσθητηριακὴ, ποὺ δὲν βρίσκεται στὸ σῶμα, μνήμη σωματικὴ ἐγγεγραμμένη στὸν ἐγκέφαλο, μνήμη σωματικὴ σκορπισμένη στὰ ὄργανά μας (ἐπὶ παραδείγματι στὰ δάκτυλα ἑνὸς παίκτη λαούτου). Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὲς τὲς τεσσέρις μορφὲς ἀναπαραγωγικῆς φαντασίας ὑπάρχει μιὰ παραγωγικὴ φαντασία, ἐκείνη ποὺ ἐπινοεῖ νέες ἰδέες. Στὴ διαφορὰ σὲ μένα ἀνάμεσα στὴ νοητικὴ ἰκανότητα καὶ τὴ μὴ νοητικὴ θὰ ἀνταποκρινόταν ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν οὐσία τῶν ὑλικῶν πραγμάτων καὶ τὴν ὑπαρξὴ τους πέραν ἐμοῦ." Ἐνδειξὴ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν πραγμάτων πέρα ἀπὸ μένα εἶναι ἡ ἰδιαίτερη πνευματικὴ προσπάθεια ποὺ καταβάλλω, γιὰ νὰ παραστήσω μιὰ ἔννοια, π.χ. ἕνα γεωμετρικὸ σχῆμα. Αὐτὴ ἡ προσπάθεια τῆς φαντασίας φαίνεται νὰ περικλείει ὅτι τὸ πνεῦμα ἐφαρμόζεται σὲ κάποιο πράγμα ποὺ τοῦ εἶναι ξένο καὶ τοῦ ἀντιστέκεται.
33. Βλ. *Μεταφυσικοὶ στοχασμοί*, 5ῃ Ἀντίρρηση, εἰς Alquié II, 780-781. Σύμφωνα μὲ τὸν Πόππερ (Popper) «ἡ καρτεσιανὴ ψυχὴ δὲν εἶναι ἐκτεινόμενη ἀλλὰ εἶναι ἐγκατεστημένη στὸν χῶρο», *The Self and its Brain*, Springer, Βερολίνο 1977, σ. 179.
34. Πάνω σὲ αὐτὸ βλ. Gueroult, ὁ.π., σ. 80-81· ἐπίσης Baertschi, ὁ.π., σ. 78-79.
35. AT I, 5 (*Le Monde*): «Ἐὰν τὸ αἶσθημα τῆς ἀκοῆς ἀνέφερε στὴ σκέψη μας τὴν ἀληθῆ εἰκόνα τοῦ ἀντικειμένου τῆς θὰ ἔπρεπε, ἀντὶ νὰ μᾶς κάνει νὰ ἀντιληφθοῦμε τὸν ἦχο, νὰ μᾶς κάνει νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴν κίνηση τῶν μερῶν τοῦ ἀέρα ποὺ πάλλεται κοντὰ στ' ἄφτιά μας». Βλ. πάνω σ' αὐτὸ Romanowski, ὁ.π., σ. 70.
36. Βλ. ἐπὶ παραδείγματι τὴν ἀντίρρηση τοῦ Σπινόζα (Ἐπιστολή πρὸς Tschirnhaus, 15-7-1676) γιὰ τὸν καθαρὰ γεωμετρικὸ (μὴ δυναμικὸ) τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Καρτέσιος ὀριζε τὴν ὕλη.
37. Γιὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν καρτεσιανὴ ψυχὴ καὶ τὴν πλατωνικὴ ὅπως δίδεται στὸν *Τίμαιο* βλ. J.-F. Mattéi, «L'Âme, l'homme et le temps chez Platon et Descartes», εἰς J.-L. Vieillard-Baron (ἐπιμ), *Le problème de l'âme et du dualisme*, Vrin, Παρίσι 1991.
38. Βλ. Ἐπιστολή πρὸς Regius (AT III, 508) ὅπου ὁ Καρτέσιος χαρακτηρίζει τὴν

ένωση ως *essentialis* (παρακάτω σημ. 46). Στη βιβλιογραφία (Gueroult, Baertschi, κ.λπ.) όμως αναφέρεται ως ύποστασιακή.

39. Βλ. Baertschi, *ό.π.*, σ. 88.

40. Ο Gueroult γράφει ότι «αυτή ή ένωση είναι μιá έγγενης ανάμειξη (*mélange intime*), δηλαδή μιá ένωση ύποστασιακή και όχι έξωτερική και κατά συμβεβηκός» (*ό.π.*, σ. 134). Ο Baertschi όμως (*ό.π.*, σ. 91) δέν θεωρεί ότι ή πρόταση του Gueroult άποσαφηνίζει τó ζήτημα.

41. Βλ. Gueroult, *ό.π.*, σ. 162.

42. Vuillermin, *Le bonheur selon Descartes*, UIT 1987, σ. 233.

43. Σύμφωνα με τó λοκιανό παράδειγμα, όπως αναφέρει ó Baertschi, *ό.π.*, σ. 89.

44. *Μεταφυσικοί στοχασμοί*, ζ', AT IX, 64· *Λόγος περι τής μεθόδου*, § 55, σ. 54.

Η μεταφορά αυτή μπορεί νά ύποστηριχθεί ότι άποτελεί άνασκευή τής πλατωνικής στον *Φαῖδρο* (247 c) όπου ή νόηση φέρεται ως ήνίοχος. Βλ. επίσης A. Kelessidou, «L'Áme chez Platon et Plotin», εἰς *Le dualisme de l'Áme et du corps*, σ. 17 κ.έ.

45. [Έλλογη ψυχή.]

46. Έπιστολή πρós Mesland: «Τó σῶμα μας, ως ανθρώπινο σῶμα, παραμένει πάντα τó ἴδιο, *idem numero*, όσο είναι ένωμένο με τήν ἴδια ψυχή...»

47. «Έφ' όσον θεωροῦμε τόν άνθρωπο συνολικά μέσα άπό τόν έαυτό του λέμε ότι είναι ένα είναι πού ύπάρχει διά του έαυτού του και όχι συντυχιακά, έπειδή ή ένωση πού συνδέει τó ανθρώπινο σῶμα με τήν ψυχή δέν είναι καθόλου κατά συμβεβηκός αλλά ούσιώδης (*essentialis*), έφ' όσον χωρίς αυτή ó άνθρωπος δέν θά ήταν καθόλου άνθρωπος» (έπιστολή πρós Regius, Ίανουάριος 1642, AT III, 508).

48. Βλ. *Entretien avec Burman*, AT V, 162: «Όταν έξωτερικά αντικείμενα ενεργοῦν επί τῶν αἰσθήσεών μας και χαράσσουν μιá ἰδέα ή μάλλον μιá εἰκόνα, και όταν ή ψυχή στρέφεται πρós τῖς εἰκόνες πού χαράχθηκαν ἔτσι στον μικρό áδένα, όχι πλέον άπό τά έξωτερικά αντικείμενα αλλά άπό τήν ἴδια τήν ψυχή, ή όποία έν τῇ άπουσία έξωτερικῶν αντικειμένων τά αναπαριστάνει και τά σχηματίζει στον έγκέφαλο, λέγεται ότι φαντάζεται. » Αν και ή διαφορά ανάμεσα στη φαντασία και τήν αἴσθηση δέν συνίσταται παρὰ στο έξῆς: Στη μιá οἱ εἰκόνες χαράσσονται άπό τά έξωτερικά αντικείμενα, και αυτά είναι παρόντα, ένῶ στήν άλλη τά φτιάχνει ή ψυχή, χωρίς έξωτερικά αντικείμενα και, για νά τó ποῦμε ἔτσι, με όλα τά παράθυρα κλειστά. Βλέπουμε λοιπόν άπό αυτό με καθαρότητα γιατί μπορῶ νά φανταστῶ ένα τρίγωνο, ένα πεντάγωνο και παρόμοια σχήματα, αλλά όχι κατά τόν ἴδιον τρόπο ένα χιλιάγωνο, κ.λπ. Διότι, άφοῦ ή ψυχή μπορεί εύκολα νά χαράξει τρεῖς γραμμές στον έγκέφαλο και νά κάνει μιá μορφή, μπορεί εύκολα λοιπόν νά γνωρίσει ἔτσι και νά φανταστεῖ ένα τρίγωνο, ένα πεντάγωνο κ.λπ. Άλλά άφοῦ δέν μπορεί νά τραβήξει ἔτσι χίλιες γραμμές και νά τούς δώσει ένα σχῆμα στον έγκέφαλο, παρὰ μόνον συγκεχυμένα, συνεπάγεται ότι δέν φαντάζεται εὔδιάκριτα ένα χιλιάγωνο, αλλά μόνον κατά συγκεχυμένο τρόπο· και τά πράγματα έχουν κατά τέτοιο τρόπο πού μποροῦμε μετά δυσκολίας νά φανταστοῦμε ένα σχῆμα με έπτά ή όκτώ πλευρές. Ο συγγραφέας, πού έχει άρκετά αναπτυγμένη φαντασία και έχει άσκήσει μιá φυσική κλίση, μπορεί νά τῖς φανταστεῖ άρκετά εὔδιάκριτα· αλλά οἱ άλλοι δέν μποροῦν όπως αυτός. Βλέπουμε λοιπόν πῶς οἱ μικρές γραμμές παρουσιάζονται σέ σχέση με τó πνεῦμα, πῶς ύπάρχει ανάγκη μιáς ἰδιαίτερης έντασης για νά φανταστοῦμε και νά άποκτήσουμε ἔτσι γνώση του σῶματος».

49. «Διότι υπάρχει κάτι πιο οικείο και πιο έσωτερικό από τον πόνο;» *Μεταφυσικοί στοχασμοί*, Ζ', AT IX, 61.
50. Βλ. Gueroult, *ό.π.*, τ. β', σ. 43.
51. Βλ. B. Williams, *Descartes*, Penguin, 1978, σ. 147.
52. Βλ. *Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρο 1.
53. Βλ. 3ο Στοχασμό· ἐπίσης, Gueroult, *ό.π.*, τ. β', σ. 47.
54. 3ος Στοχασμός.
55. 6ος Στοχασμός.
56. [Με τὸν ἴδιο τρόπο.]
57. Βλ. Marion, *Questions cartésiennes* II, *ό.π.*, σ. 195, ὅπου παραπέμπει στὸ AT VII, 365, 3-5 καὶ 220, 7-11.
58. [Λόγος γνώσεως, λόγος ὑπαρξίης.]
59. M. Espinas, *La Morale de Descartes*, Παρίσι 1925, τ. β', σ. 16.
60. [Προσωπικὲς σκέψεις.]